

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра всесвітньої історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ЖІНКА МОДЕРНОЇ ДОБИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДУ РОДИНИ
ТРЕБИНСЬКИХ (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Рівень вищої освіти: другий (магістерський)

Мироненко Анастасія Павлівна

Студентка VI курсу, групи ІСТм-1-23-2.0д

Науковий керівник:

Драч Оксана Олександрівна

Доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії

Роботу захищено «__»_____ 2025р.

Оцінка_____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база.....	13
1.3. Методи і принципи дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО СТАНОВИЩА ЖІНКИ В МОДЕРНУ ДОБУ.....	20
2.1. Європейський вимір і національний контекст змін.....	20
2.2. Реформи у правовому та суспільному полі.....	30
РОЗДІЛ 3. ЗМІНА МОДЕЛІ ВИХОВАННЯ І ОСВІТИ ЖІНОК.....	41
3.1. Сім'я і виховання нової жінки.....	41
3.2. Форми і набуття середньої освіти.....	48
3.3. Вища жіноча освіта.....	56
РОЗДІЛ 4. ПРОФЕСІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ЖІНОК МОДЕРНОЇ ДОБИ.....	67
4.1. Професійний шлях.....	67
4.2. Соціальна реалізація.....	77
ВИСНОВКИ.....	83
Список використаних джерел та літератури.....	87

ВСТУП

Актуальність теми:

У сучасному світі історія жіноцтва не втрачає своєї актуальності, адже становище жінок у державі є індикатором її прогресу. Зі зміною поглядів на роль жінок у суспільстві та набутті ними більш широких прав, підвищилась і цікавість до досліджень, що присвячені детальному огляду жіночої історії. Для нас актуально відстежити шлях, який пройшли жінки, щоб здобути сучасні свободи. Проміжок XIX-XX століть характеризується кризою традиційних цінностей: в центрі уваги опинився інститут сім'ї та жіночі питання. Загальноприйняті норми під впливом емансипації почали піддаватись критиці. Найбільші зрушення відбувались в темах можливостей здобуття жінками освіти, професійних навичок, та набуття рівних із чоловіками прав. У цьому контексті надзвичайно цінним є аналіз локальних історичних джерел, зокрема матеріалів фонду родини Требинських, що дають змогу простежити, як ці зміни проявлялися у конкретному середовищі та на прикладі однієї родини. Дослідження поєднує європейський і національний контекст, відкриваючи нові історії жіночої емансипації та самоусвідомлення.

Об'єкт дослідження: освітня та професійна сфери реалізації жінок модерної доби, жінка як соціальний і культурний феномен модерної доби.

Предмет дослідження: Історичні прояви змін у становищі жінок кінця XIX – початку XX ст. у Центрально-Східній Європі на прикладі родини Требинських: виховання, освіта, професійна діяльність, правовий статус та соціальна реалізація..

Метою дослідження є проаналізувати трансформацію соціального статусу жінки в модерну добу на основі джерельного матеріалу з фонду родини Требинських, з акцентом на зміни в освітній, правовій і професійній сферах.

Завдання нашого дослідження полягають у :

- 1) Дослідженні історіографії та джерельної бази проблеми;

2) Розгляді суспільних та правових трансформацій, що стосувались жіночої освіти та працевлаштування, а також передумов до їх виникнення у другій половині XIX – першій половині XX століття;

3) Окресленні європейських та українських тенденцій до змін у становищі жінки в модерну добу.

4) Висвітленні змін в системі виховання та освіти дівчат і жінок.

5) Дослідженні професійних можливостей жінок модерної доби.

6) Здійсненні аналізу матеріалів фонду родини Требинських як джерела реконструкції жіночих біографій і специфічних досвідів.

Хронологічні межі модерна доба: друга половина XIX – перша половина XX століття.

Територіально дослідження охоплює територію України, а саме Наддніпрянщину та частково європейські країни: Велику Британію, Францію, Німеччину, Швейцарію, Польщу.

Методологічна основа:

Дослідження спирається на підходи III та IV покоління школи «Анналів», для яких характерне зміщення акценту з великих політичних наративів на повсякденне життя, ментальності та структури тривалого часу. Особлива увага приділяється людині як носію соціокультурного досвіду, а в межах цього дослідження – жінці, її життєвим практикам і ролям у контексті модерного суспільства.

Дослідницьке поле вибудовується на перетині історії повсякденності, соціальної історії та гендерної історії, зокрема «жіночої історії» як окремого напрямку. Залучення мікроісторичного підходу дозволяє зосередитись на приватному просторі, родинних зв'язках, моделях виховання, освітніх траєкторіях

та професійних шляхах окремих жінок. Такий підхід сприяє реконструкції індивідуальних життєвих світів у широкому контексті суспільних трансформацій.

Методологічну основу також становить звернення до методів соціологічного аналізу для вивчення структурних змін у становищі жінки в суспільстві. Для інтерпретації джерельного матеріалу було застосовано комплекс історичних методів: історико-генетичний метод дозволив простежити еволюцію ролі жінки у динаміці історичного часу; джерелознавчий метод – критично проаналізувати структуру, зміст і походження архівних документів фонду Требинських; компаративний метод – зіставити європейські та українські моделі жіночого розвитку в модерну добу. Окремо застосовано метод спостереження у формі контекстуального аналізу – з метою виявлення соціальних уявлень і норм, зафіксованих у листуванні, мемуарах, щоденниках та інших джерелах особового походження.

Наукова новизна полягає в тому, що дослідження вводить до наукового обігу маловідомі архівні матеріали родини Требинських, що дозволяють переосмислити локальні прояви жіночої модерності. Уперше на основі конкретного джерельного комплексу проаналізовано, як глобальні модернізаційні процеси трансформували жіночі життєві сценарії у національному контексті.

Практичне значення даного дослідження полягає у можливості застосування його результатів у кількох напрямках. По-перше, зібрані та проаналізовані матеріали з фонду родини Требинських розширюють джерельну базу з історії жінок кінця XIX – початку XX ст. і можуть бути використані у подальших наукових розвідках з історії повсякденності, гендерних студій, історії освіти та соціальної історії.

По-друге, результати дослідження можуть бути інтегровані у навчальні курси з історії України, історії Центрально-Східної Європи, гендерної історії та культурології. Вони можуть слугувати ілюстративною основою для створення кейсів, тематичних лекцій або міждисциплінарних навчальних модулів.

По-третє, реконструкція жіночих біографій і моделей соціалізації жінок у модерну добу створює підґрунтя для розуміння сучасних процесів жіночої емансипації, а також для переосмислення ролі жінки в історичному наративі. Це сприяє формуванню більш збалансованого, інклюзивного підходу до історичної пам'яті.

Окрім того, дослідження може мати значення для музеєзнавчої та виставкової діяльності – зокрема в контексті локальної історії та створення експозицій, що висвітлюють жіночий досвід у різних історичних епохах.

Апробація дослідження:

1. Мироненко А.П. Жінка модерної доби в Україні: приклад родини Требинських. *Відкрита наука України: візійний дискурс в умовах воєнного стану* : матеріали II Міжнар. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Ужгород, 27-29 верес. 2023 р. С. 211–212.
2. Мироненко А.П. Реалізація жінки модерної доби у соціально-професійній сфері в Україні: приклад родини Требинських. *Київ і кияни* : Матеріали щорічної науково-практ. конф., м. Київ, 16-17 листоп. 2023 р. С. 282–285.
3. Мироненко А.П. Персоналія Олени Требинської (1885-1967) в контексті осмислення громадянськості жінки в Україні модерної доби. *Педагогічна біографіка про національно-патріотичне виховання дітей і*

молоді: ідеї, концепції, практики : Зб. матеріалів ІХ Всеукр. науково-практ. конф. з історії освіти з міжнар. участю, м. Вінниця, 13 трав. 2024 р. С. 162–164.

4. Мироненко А.П. Початки емансипаційних зрушень у житті жіноцтва ХІХ-ХХ століть: осмислення чинників та спонукальних мотивів. *Дні науки - 2024* : Зб. матеріалів ХVІ міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів і молодих вчен., м. Київ, 27 трав. 2024 р. С. 248–250.

5. Мироненко А.П. Жіноча вища освіта модерної доби (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) на прикладі досвіду родити Требинських. *Травневі студії 2025*: Матеріали VII міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчених, м. Вінниця, 2 травня 2025 р.

Структура: дипломна робота складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів, висновків та списку джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У вітчизняній історіографії питання «жіноче питання» у модерну добу увійшло в активну наукову розробку приблизно з кінця XX століття. Вагомий внесок у розгляд цього питання зробила дослідниця Л. Смоляр, її монографія «Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.» (1998)¹ є однією з небагатьох комплексних праць про український жіночий рух кінця XIX – початку XX століття. Також, Л. Смоляр була редакторкою колективної монографії «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні» (1999)² – збірника, що охопив широке коло питань становища жінок від давнини до сучасності, в ньому було розглянуто його розвиток Наддніпрянщині, Західноукраїнських землях, із підсумками та порівняльним аналізом становища «жіночого питання» під двома імперіями.

Значний доробок у сфері жіночої історії внесла О. О. Драч, докторка історичних наук, присвятила низку праць багатоаспектному дослідженню тематики «жіночого питання» в період другої половини XIX – початку XX століть, особливо в царині освіти та професіоналізації. Зокрема, її зусиллями було ретельно досліджено вищу освіту як нову модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини XIX століття³. Важливим є дослідження та аналіз утвердження жінок як

¹ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. : монографія. Одеса : Астропринт, 1998. С.408.

² Смоляр Л. О., Галаган В. Я., Калиновська І. Г. та ін. Жіночі студії України. Жінка в історії та сьогодні. Одеса : АстроПринт, 1999. 440 с.

³ Драч О. О. Новації жіночої освіти модерної доби крізь призму мікроісторії родини (на матеріалах Російської імперії). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 362 (29). С. 80–89

лікарів у Східній Європі 1870-х років та відслідковування шляху від набуття випускницями медичних курсів фахової компетентності до державного визнання їхнього професійного статусу в Російській імперії.⁴ Крім того у своїй праці «Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти»⁵ О. О. Драч також розглянула еволюцію образу «нової жінки» модерної доби, тобто освіченої, соціально активної жінки, що опановує нові ролі та долає традиційні гендерні обмеження.

Активно розвиваються й гендерно-антропологічні підходи в українській історичній науці. О. Кісь, президентка Української асоціації дослідників жіночої історії, у своїх працях поєднує історичний і антропологічний підхід до вивчення жіночого досвіду. У своїй праці «Жінка в традиційній українській культурі: друга половина XIX-початок XX ст.»⁶ вона наголошує, що інтерес до минулого українських жінок не є «імпортованим» явищем, адже ще на межі XIX–XX століть тематика жінки була доволі популярною серед вітчизняних істориків та етнографів. У своїх дослідженнях О. Кісь зауважує, дослідження того часу охоплювали питання

⁴ Драч О. О. Жінка-лікарка у Східній Європі модерної доби: виборена професійна правоздатність. *Temporis filia veritas : Monographie collective*. Paris–Varsovie : Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2024. С. 14–34.

Драч О. О., Губенко І. Вища жіноча медична освіта Східної Європи: історія становлення. «*Terrae motor, solis caelique stator*»: *Monografia zbiorowa z okazji 550 rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika*. Warszawa–Paryż, 2023. С. 16–43.

⁵ Драч О. О. Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. № 18. С. 223–230.

⁶ Кісь О. Р. Жінка в традиційній українській культурі: друга половина XIX-початок XX ст. Інститут історії України НАН України. Львів, 2008. С. 272.

Кісь. О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. Інститут історії України НАН України. 2012. Вип. 2. С. 159-172.

правового становища жінок, уявлення про жіночу моральність та їх приватне життя. Крім того історія жіноцтва для дослідників того часу була нерозривно поєднана із дослідженнями, що пов'язані із націєтворенням. Сучасні українські науковці, спираючись на цю спадщину та на світовий феміністський доробок, переосмислюють історію жінок з урахуванням гендерної теорії та міждисциплінарних методів, зазначаючи що жіноча історія в Україні нині має серйозне підґрунтя і багату спадщину, що спростовує тези про її чужорідність.

Для окреслення теми нашого дослідження важливим є огляд європейської історіографії про жінок. «Жіноче питання» перебувало на периферії філософських роздумів ще з початку XVII століття. Найвизначніші мислителі як Р. Декарт, Я. Коменський хоч і зрідка зверталися до жіночої проблематики, але їхні погляди на були далеко не дискримінаційними. Так, за свідченням біографа Декарта Андре Байє, філософ вважав, що жінки в багатьох аспектах є кращими ученицями, ніж чоловіки. На думку Декарта, жінки володіють більшою терплячістю і менш обтяжені упередженнями, ніж чоловіки⁷. Ян Амос Коменський, будучи найвидатнішим педагогом свого часу, порушував «жіноче питання» у своїй «Великій дидактиці», відстоюючи право жінок на знання й освіту⁸. Незважаючи на незначну зацікавленість провідних філософів проблемою жінки, при уважнішому погляді на культуру тієї епохи можна побачити, що «жіноче питання» було досить популярною темою. Дискусія зосереджувалася навколо морально-етичних проблем: представники якої статі мають більше чеснот, благочестя й моральності, а також спостерігалася тенденція повернення жіночих імен в історію. По суті, у XVII столітті продовжується «Суперечка про жінок» (*Querelle des Femmes*), яка

⁷ Lloyd G. *The Man of Reason: «Male» and «Female» in Western Philosophy*. London: Methuen, 1984.

⁸ Коменський Я. А. Велика дидактика. Пер. з лат., вступ. ст. та прим. А. М. Арсеньєва. Київ: Радянська школа, 1986.

розпочалася ще на початку XV століття, коли пролунали голоси на захист жінок – «інші голоси». Уже з XIX століття у науковій літературі європейських країн почалися відбуватися зрушення в питання дослідження жіноцтва. Історики відзначають, що з 1870–1880-х років жінки у Західній Європі поступово здобували доступ до освіти та професій, що стало базою для їх емансипації. Європейські дослідники детально описали і феміністичний рух кінця XIX – початку XX століть. Історики показали, як по мірі індустріалізації і урбанізації жінки виходили за межі домашнього кола: з'явилися перші жінки-лікарі, адвокати, науковиці та інші фахівчині, які долали перешкоди на шляху до професійної реалізації.

Неможливо не відмітити, що підходи західноєвропейської та радянської історіографії до жіночої тематики суттєво відрізняються. У країнах Західної Європи з другої половини XX століття жіноча історія виокремилася як самостійний напрям, особливо під впливом другої хвилі фемінізму 1970-х років. Західні дослідники широко досліджували повсякденне життя жінок, приватну сферу, еволюцію сімейних та гендерних ролей, боротьбу за політичні права та участь жінок у суспільному житті. Різноманітність досвіду жінок стала центральною темою для дослідників, вони активно прагнули показати «іншу половину» історії, враховуючи соціальні відмінності, національні контексти та зміни у культурних нормах. Так наприклад, в історіографії утвердилися дослідження про «нову жінку» початку XX століть, це була незалежна, освічена жінка, становлення якої символізувало зміни гендерних ролей у модерному суспільстві. Західноєвропейські автори також ґрунтовно вивчили першу хвилю феміністичного руху: кампанії за виборче право, права на освіту і працю, діяльність суфражисток у Британії, жіночих організацій у Франції, Німеччині та інших країнах. Не оминули увагою і тематику повсякденності: від умов праці жінок до побуту і сімейних відносин, завдяки загальному повороту до соціальної історії та історії «знизу» такі дослідження

почали користуватися популярністю. Отже, за загальними тенденціями можна сказати, що «західний підхід» характеризується розмаїттям тем і багатим методологічним арсеналом, включенням гендерної теорії та критикою патріархальних структур.

Натомість радянська історіографія, власне як і радянська гендерна політика розглядала «жіноче питання» крізь призму марксистсько-ленінської ідеології і класового підходу. В радянських працях жіноча тематика підпорядковувалася офіційному наративу про «звільнення жінки» в основному через соціалістичну революцію. Історики писали переважно про участь жінок у революційному русі, героїзм трудівниць у період індустріалізації чи війни, основний акцент тут був на звитязі жінок у своїх прагненнях служити державі та суспільству. Натомість аспекти повсякденного життя, приватної сфери, дискримінації чи суто жіночих форм протесту залишалися поза увагою або викривлялися. Ідея рівноправності статей оголошувалася повністю втіленою в СРСР, тому будь-яка окрема жіноча історія чи феміністична критика вважалася ідеологічно ворожими. Саме через це дослідження з історії жінок фактично не розвивалися: як зазначають дослідники, у радянській історіографії багато питань замовчувалися або трактувалися догматично. Лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., з послабленням ідеологічного контролю, з'явилися перші праці, що переосмислювали роль жінок. У цілому ж, радянський підхід зводився до вузької інтерпретації жіночої ролі через категорії класу: історія жінок розчинялася в історії робітничого класу і боротьби за комунізм, що значно збіднювало та спотворювало реальну картину. Таким чином, вже в добу незалежності українські науковиці були змушені фактично наново розгортати дослідження з жіночої історії, спираючись передусім на західні теоретичні надбання та дореволюційну спадщину, оскільки радянський доробок має дуже обмежену наукову цінність.

Окремо слід зазначити роль родинних архівів у дослідженні жіночого досвіду. В Україні ця тема лише набирає обертів, адже більшість праць спираються на друковані джерела чи загальноісторичні матеріали. Так матеріали родини Требинських, став джерельною основою для монографії В. М. Заруби «Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження».⁹ Це дослідження є прикладом того, як приватні документи можуть збагатити знання про повсякденне життя та світогляд цілого роду. Аналогічні підходи зустрічаються у західній історіографії: там історики вже давно активно залучають особисті щоденники, листування, сімейні фотоальбоми для реконструкції повсякденності. Використання родинних архівів дає змогу показати «історію знизу», побачити як жіночий так в в принципі будь-який досвід крізь призму повсякденного життя, емоцій, особистих стосунків, тобто звернути увагу на те, що зазвичай лишається поза увагою великих наративів.

Підсумовуючи, можна зазначити, що попри наявність значного масиву літератури з історії жіноцтва, досі відчутною лишається наукова прогалина, яку покликана заповнити дана робота. Українська історіографія ґрунтовно висвітлила загальні процеси жіночої емансипації, проте бракує мікроісторичних досліджень, що поєднали б європейський контекст із конкретним локальним матеріалом. Західні та вітчизняні дослідники окреслили головні тенденції – боротьбу жінок за права, здобуття освіти, професійну реалізацію, зміну гендерних стереотипів.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження охоплює широкий комплекс різномірних джерел серед яких є як неопубліковані архівні матеріали, так і опубліковані документи

⁹ Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. 490 с.

різних типів. Основу становлять архівні джерела, насамперед приватний фонд родини Требинських¹⁰, який зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України у місті Києві. Цей фонд №91, опис 1, налічує близько 300 справ за 1782–1967 роки. До його складу входять особисті документи родини Требинських серед яких є: приватне листування, щоденникові записи, атестати про освіту, службові характеристики, метричні свідоцтва та інші документи родинного характеру. Зокрема, збереглися документи Олени Требинської (1885–1967рр.), її брата Дмитра (1887–1933рр.), матері Марії Требинської (Євреїнової) (1862–1934рр.) в яких відображені подробиці їхнього навчання і професійного становлення на початку ХХ століття. Такі документи висвітлюють ключові аспекти становища жінки модерної доби: рівень жіночої освіти й педагогічні практики в родині, особливості виховання дівчат у дворянсько-інтелігентському середовищі, можливості соціальної мобільності для жінок, а також шляхи їхньої професійної реалізації. Родинний архів дає змогу прослідкувати, як великі модернізаційні зрушення кінця ХІХ – початку ХХ століття впливали на долю конкретної жінки та її сім'ї, від виховання в дитинстві до здобуття фаху. Важливо, що ці маловідомі архівні матеріали заповнюють порожні місця в історії українського жіноцтва зазначеного, розширюючи джерельну базу історії жінок та дозволяючи реконструювати жіночі біографії і повсякденний досвід на зламі століть.

Окрім приватного фонду Требинських, використано також опубліковані джерела, згруповані за типами. Першу групу становлять законодавчі акти Російської імперії, а саме офіційні нормативно-правові документи, що визначали правовий статус та можливості жінок у досліджуваний період. Вони формують

¹⁰ Требинські – українські громадські діячі (1856–1967). Центр. держ. архів-музей літ. і мистецтв України. Ф. 91. Оп. 1.

правове тло епохи і дозволяють зрозуміти державну політику щодо «жіночого питання». Йдеться про імперське законодавство другої половини XIX – початку XX століття¹¹, опубліковане у тогочасних збірниках законів і розпоряджень царського уряду. Вибірка законодавчих джерел від консервативних норм середини XIX століття до перших ліберальніших актів початку XX століття дає змогу простежити еволюцію державної гендерної політики. Таким чином можна прослідкувати правові перепони на шляху жіночої емансипації серед яких заборона на вищу освіту, обмеження професійних прав, відсутність виборчих прав, і як ці перепони почали послаблюватися під тиском суспільних змін.

Другою важливою групою стали опубліковані джерела особистого походження: мемуари, спогади, епістолярна спадщина сучасників досліджуваного періоду, які відображають суб'єктивний досвід і повсякдення жінок модерної доби. У роботі використано, зокрема, мемуари українських просвітительок і педагогів кінця XIX – початку XX століття Так, у «Спогадах» Наталі Полонської-Василенко¹²

¹¹ Полное собрание законов Российской империи: в 3-х собраниях. Собрание второе. – СПб. : Типография II Отделение Собственного Его Императорского Величества канцелярии, 1866. – Т. 40. – № 42072. – С. 665–670.

¹² Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко. 1929–1941. упоряд. та передм. В. Сергієнко. Харків : Права людини, 2023. 496 с.

Полонська-Василенко Н. Спогади. упоряд. В. Шевчук. Київ : Вид. дім «Кєво-Могилянська академія», 2011. 542 с.

Сидорчук Т. Листи Наталії Полонської-Василенко до Омеляна Прицака як джерело про видання праць Миколи Василенка в «Гарвардській серії українських студій» (1970–1971). *Український археографічний збірник*. 2016. Т. 22/23, вип. 19/20.

Стариков Г. Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. *Український археографічний збірник*. 2016. Т. 22/23, вип. 19/22. С. 77–114.

та Мемуарах подружжя Лучицьких¹³ детально описано особисте життя, наукову діяльність, взаємини з академічним та культурним середовищем того часу. Ці свідчення також відображають умови повсякденного життя жінок тієї доби від побутових турбот до участі в громадській діяльності. Таким чином, спогади й епістолярії доповнюють офіційні документи живими деталями та наративами, дозволяючи побачити історію очима самих жінок.

Окрему групу джерел становлять публіцистичні та філософські праці кінця XIX – початку XX ст., які відобразили інтелектуальний дискурс щодо «жіночого питання». Залучено ідеологічні тексти того часу як ті, що обґрунтовували підлегле становище жінки, так і ті, що закликали до реформ. Характерно, що багато впливових мислителів модерної епохи висловлювали доволі сексистські погляди, і їхні праці стали своєрідними «джерелами ідей» для нашого аналізу. Зокрема, використано твори Жан-Жака Руссо¹⁴, Жюльє Мішле¹⁵, П'єра-Жозефа Прудона¹⁶, Артура Шопенгауера¹⁷, Фрідріха Ніцше¹⁸ та Отто Вейнінгера¹⁹, а саме ті частини, де вони характеризують природу і роль жінки. Ці ідеї були важливим віддзеркаленням тогочасних суспільних уявлень і прямо впливали на формування гендерних норм та політик. Для балансу в роботі враховано й альтернативні інтелектуальні джерела,

¹³ Лучицкая М. Я. Воспоминания. *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*. 2007. С. 237–346.

¹⁴ Rousseau J.-J. *Émile, ou De l'éducation*. Genève : Marc-Michel Rey, 1762. 430 p.

¹⁵ Michelet J. *La Femme*. Paris : Librairie Nouvelle, 1859. 400 p.

¹⁶ Proudhon P.-J. *De la justice dans la révolution et dans l'Église*. Paris : Guillaumin, 1858. 350 p.

¹⁷ Schopenhauer A. *Parerga and Paralipomena*. Vol. II. Leipzig : Verlag von Wilhelm Engelmann, 1851. 500 p.

¹⁸ Nietzsche F. *Also sprach Zarathustra*. Chemnitz : Ernst Schmeitzner, 1883–1885. 320 p.

Nietzsche F. *Die fröhliche Wissenschaft*. Chemnitz : Ernst Schmeitzner, 1882. 280 p.

Nietzsche F. *Jenseits von Gut und Böse*. Leipzig : C. G. Naumann, 1886. 300 p.

¹⁹ Weininger O. *Geschlecht und Charakter*. Leipzig : Verlag von Wilhelm Friedrich, 1903. 400 p.

що обстоювали права жінок, зокрема праці англійського філософа Джона Стюарта Мілля («Підкорення жінок», 1869)²⁰. Таким чином, залучення публіцистики і філософських трактатів дозволяє зрозуміти ідеологічне підґрунтя доби – сукупність аргументів «за» і «проти» емансипації, в умовах яких формувалися життєві сценарії жінок модерного часу.

Оцінюючи потенціал джерельної бази, слід відзначити її широту і репрезентативність для заявленої теми. По-перше, архівні матеріали родини Требинських надали унікальну можливість простежити конкретний випадок трансформації життя жінки під впливом модерних змін. Цей комплекс документів дозволяє доволі повно висвітлити такі напрями, як родинне виховання дівчат, здобуття середньої та вищої освіти жінками, їхній вступ у професійне життя та громадську діяльність. По-друге, офіційно-нормативні джерела забезпечили розуміння правових умов, у яких відбувалися ці процеси. По-третє, опубліковані мемуари, листування і преса створюють багатовимірну картину епохи, додаючи до законів і ділових паперів голоси самих жінок та їх сучасників.

Загалом, залучені джерела комплексно охоплюють ключові аспекти теми, а саме освіту, виховання, правовий статус, професійну діяльність і соціальну реалізацію жінок модерної доби.

1.3. Методи і принципи дослідження

У процесі дослідження було застосовано міждисциплінарний комплекс методів, що дозволив ґрунтовно вивчити трансформацію становища жінки модерної доби на прикладі родини Требинських. Основу методології склали історичні, соціокультурні та антропологічні підходи.

²⁰ Мілля Дж. Підкорення жінки. Пер. з англ. І. Іщук. Київ : Основи, 1995.С. 136 с.

Архівний (джерелознавчий) метод: базовий при роботі з приватним фондом родини Требинських. Він передбачає систематичний пошук, виявлення та класифікацію оригінальних документів (особистих листів, щоденників, атестатів, довідок тощо) з архіву. Першочергово було здійснено добір і систематизацію джерел. Далі застосовано історичну критику: зовнішня (формальна) для перевірки обставин створення документу, його автентичності і авторства, а також внутрішню (текстологічну), за допомогою якої було досліджено зміст, стиль і повноту викладу. Якраз за допомогою цього методу було встановлено час, місце і мету написання документів, а також було оцінено достовірність викладених фактів. Така робота з матеріалами родинного архіву дала надійну джерельну базу для наступного аналізу соціальних і культурних змін в контексті дослідження.

Наступним використаним методом є біографічний метод, він дозволив відтворити індивідуальні історії жінок з родини Требинських за їхніми особистими документами. За допомогою аналізу щоденників, автобіографій та фактів описаних в листах, виявилось можливим розкрити, як на життя конкретної жінки впливали освітні можливості, суспільні очікування чи трудові перспективи. Зокрема, якщо сфокусуватися на окремих визначальних етапах життя жінки, як от освіта, сім'я, кар'єра, то можна відобразити, як особисті долі ілюструють загальні тенденції модернізації та емансипації.

Також було задіяно історико-антропологічний метод. Загалом, цей метод у своїй суті концентрує увагу на «дрібних спільнотах» і різних вузьких аспектах культури. У контексті родини Требинських це означає вивчення повсякденних практик, сімейних патернів, моделей виховання та світоглядних установок через описи з особистих джерел. Завдяки такому підходу можливість дізнатися про буденність і менталітет жіноцтва модерної доби: наприклад, як святкували родинні свята, які цінності передавалися дочкам, яким було повсякдення в родинному колі.

Історико-антропологічний метод дозволяє побачити невидимі раніше соціальні коди та культурні стереотипи, що формували роль жінки «знизу», через призму приватної історії родини.

Звичайно ж було використано і порівняльно-історичний метод. З його допомогою було важливо зіставити європейську і національні практики. Наприклад, порівняльний аналіз законодавства та соціальних реформ стосовно прав жінок, рівності в освіті у Західній Європі й на українських землях виявляє загальні тренди та регіональні особливості. У поєднанні з архівними даними родини цей метод допомагає зрозуміти, наскільки зміни в правовій сфері фактично впливали на життя жінок: чи швидко сім'я Требинських впроваджувала нові ідеї про освіту дівчат, як реагувала на реформи шлюбу чи зайнятості. Порівняння дає змогу виділити, що з європейського досвіду сприйнято сім'єю, а що залишилося в межах місцевих традицій.

Для дослідження родових зв'язків і групових характеристик практично неможливо обійтися без генеалогічного та просопографічного методів. Відтворення родоводу та соціальних контактів родини Требинських дозволяє простежити, як передавалися можливості освіти і роботи в сім'ї: хто з дітей отримав вищу освіту, хто працював за фахом, і як ці рішення пов'язані з традиціями сім'ї та родичів. Просопографічний аналіз дозволяє об'єднати дані про кількох жінок із одного чи подібних родів, виокремити спільні риси наприклад, походження з інтелігенції, участь у громадських організаціях та описати їхню освітню, соціальну чи професійну активність.

Соціологічно-статистичний метод був важливий для того щоб доповнити дані з архіву кількісними оцінками. За наявності статистичної інформації наприклад, даних перепису, звітів навчальних закладів чи церковних метричних книг можна кількісно оцінити рівень освіти й зайнятості жінок у регіоні. Зіставлення таких цифр

з даними з особистих документів сім'ї Требинських допомагає бачити, чи відповідає життєпис окремих жінок загальним тенденціям суспільства. Наприклад, аналізуючи кількість учениць чи студенток у різні роки, вдається перевірити, чи не була родина Требинських винятком чи навпаки була частиною ширшого процесу збільшення жіночої освіти.

Кожен із цих методів відіграє свою роль у комплексному дослідженні теми: архівний і джерелознавчий дають надійну фактичну базу та забезпечують критичне опрацювання документів, біографічний і генеалогічний дають «обличчя» статистичним тенденціям, а історико-антропологічний та порівняльно-історичний методи пояснюють соціокультурний контекст і динаміку змін у становищі жінки модерної доби.

РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО СТАНОВИЩА ЖІНКИ В МОДЕРНУ ДОБУ

2.1. Європейський вимір і національний контекст змін.

У часи Середньовіччя, коли чоловіки здебільшого були зайняті війнами, жінки фактично не мали іншого виходу окрім як брати на себе управлінські функції у родинах. Вони відповідали за майно, приймали ключові рішення для майбутнього родини та розпоряджались фінансами. У феодальній системі, де влада залежала від володіння землею, жінки могли бути як власницями, так і управительками у разі відсутності чоловіка. Фактично, у таких обставинах жінка виконувала роль повноцінної господарки.

Однак, в епоху Відродження жінки частково втратили такі свої «привілеї». Причиною цього стало формування капіталістичного ладу, який активно витісняв жінок із публічного простору, все більше закріплюючи їх за домашнім господарством і позбавляючи важелів впливу. Чоловіки-педагоги, які раніше

готували виключно юнаків, що мали намір йти до церковної служби, почали навчати й звичайних мирян. У результаті вони формували світогляд не лише інших чоловіків, а й, опосередковано, жінок. Так відбувалося поширення «чоловічої системи цінностей» через освіту, наратив про пасивну та «інакшу» жінку став основним світоглядним мотивом, а отже жінки опинилися у підлеглому становищі.

21

Сексизм, незалежно від його форми, став визначальним фактором у життях жінок. Організований спротив йому розпочався з XIX століття, коли активізувався фемінізм: жіночий рух, що виступив за рівні права чоловіків та жінок. Як наслідок починаючи з 1830-х років відбулися три успішні хвилі фемінізму на Заході. На початку XX століття теоретики фемінізму критикували типово жіночу на думку сучасників «домашню» сферу реалізації, наголошуючи на тому наскільки така парадигма є обмежуючою, і підкреслюючи цінність жінки не лише як матері й домогосподарки. Історичні зміни у сприйнятті жіночої праці також сприяли зростанню популярності фемінізму, так раніше невидима праця жінок, зокрема неоплачувана хатня робота, стала важливою темою, на яку відтепер звертали увагу.

Зміни у становищі жінок знайшли своє відображення і в літературних творах європейських авторів кінця XIX – початку XX століття, таких як Генріх Ібсен, Гергарт Гауптман і Август Стріндберг. Їхня творчість значно вплинула на формування стилю модерністів, в тому числі і українських. Тут жінка вперше постає не як пасивний образ, а як активний учасник суспільного життя, у текстах порушувались питання особистої свободи та самореалізації, що перегукувалися з популярною на той час ніцшеанською ідеєю індивідуалізму. Література того періоду набувала особливої суспільної гостроти, оскільки торкалася тем

²¹ Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 15.

емансипації й соціалізації жінки, розкриваючи боротьбу за право бути вольовою і незалежною особистістю. Також, європейські драматурги часто зачіпали тему жіночих прав у рамках сюжетів про родинне життя, акцентуючи на нерівних стосунках між чоловіком і жінкою.

У науковому і суспільному дискурсі другої половини XIX століття були усталені роками уявлення про «природну неповноцінність» жінки. Вважалося, що жінки мають слабший інтелект, більш водянисту кров, менші розумові здібності, крім того побутувала теза що материнство як таке сильно виснажує їхній організм. Такі твердження ґрунтувались на працях Жан-Жака Руссо, Жюльє Мішле, Артура Шопенгауера, Фрідріха Ніцше, П'єра-Жозе Прудона та Отто Вейнінгера.

Жан-Жак Руссо, наприклад, вважав жінку подібною до дитини й наполягав, що її виховання повинно спиратися не на розвиток мислення, а на підпорядкування авторитету. Так, у трактаті «*Émile*» він описує ідеальне виховання, де жінка (Софі) виховується з метою бути покірною і слухатись чоловіка, акцентуючи увагу на домашніх і материнських ролях, а не на розвитку критичного мислення: «Жінка повинна бути вихована для того, щоб задовольняти потреби чоловіка, бути покірною і милою»²². Жюль Мішле у своїх працях зображав жінку як «хвору істоту»²³, а Артур Шопенгауер стверджував, що природа «не зовсім вдало» поділила людство на чоловіків і жінок, залишивши останніх навіть без переваг у зовнішності²⁴. Фрідріх Ніцше порівнював жінку з тваринами: кішками, пташками, коровами, через що заперечував її здатність до інтелектуальної діяльності, наукові здібності,

²² Rousseau J.-J. *Émile, ou De l'éducation* / J.-J. Rousseau. — Genève : Marc-Michel Rey, 1762. — 430 с.

²³ Michelet J. *La Femme* / J. Michelet. — Paris : Librairie Nouvelle, 1859. — 400 с.

²⁴ Schopenhauer A. *Parerga and Paralipomena. Volume II* / A. Schopenhauer. — Leipzig : Verlag von Wilhelm Engelmann, 1851. — 500 p.

розуміння моралі чи взагалі можливості до глибокого осмислення дійсності. Крім того він вважав, що допускати жінок до науки чи політики – небезпечно²⁵. П'єр-Жозеф Прудон бачив у жінці щось середнє між людиною і твариною²⁶, а Отто Вейнінгер взагалі відмовляв їй у самоцінності та людських якостях, вважаючи жінку аморальною, бездушною і позбавленою логіки істотою²⁷. Відповідно, спільним у цих поглядах було те, що жінку трактували як істоту, позбавлену суб'єктності, не здатну до самостійності, та таку яка потребує постійного контролю.

Такі погляди не тільки широко побутували в суспільстві, але й безпосередньо впливали на законодавство, яке трактувало жінку як слабку, не повноцінну та не розумну особу, що вимагає опіки. Ці уявлення поділяли не лише чоловіки, а й самі жінки рідко ставили під сумнів нерівність свого соціального статусу, вважаючи що таке ставлення до них є цілком справедливим.

У першій половині XIX століття на території України також розпочалося осмислення суспільних проблем, пов'язаних зі становищем жінок. Після поразки Французької революції в багатьох державах Східної Європи активізувалися національно-визвольні рухи, що супроводжувалися народними виступами проти монархічного режиму в Австрії та Російській імперії. Серед підневільних народів почали зароджуватись ідеї суверенітету, що суперечили фундаментальним

²⁵ Nietzsche F. Also sprach Zarathustra / F. Nietzsche. — Chemnitz : Ernst Schmeitzner, 1883-1885. — 320 p.

Nietzsche F. Jenseits von Gut und Böse / F. Nietzsche. — Leipzig : C. G. Naumann, 1886. — 300 p.

Nietzsche F. Die fröhliche Wissenschaft / F. Nietzsche. — Chemnitz : Ernst Schmeitzner, 1882. — 280 p.

²⁶ Proudhon P.-J. De la justice dans la révolution et dans l'Église / P.-J. Proudhon. — Paris : Guillaumin, 1858. — 350 p.

²⁷ Weininger O. Geschlecht und Charakter / O. Weininger. — Leipzig : Verlag von Wilhelm Friedrich, 1903. — 400 S.

принципам монархії. Як наслідок почали утворюватися визвольні рухи, що суттєво сприяли зростанню національної самосвідомості і в Україні.

На теренах України питання жіночої емансипації також набуло актуальності в 1830–1840-х роках. Важливим кроком у цьому напрямі стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847 рр.), яке вперше сформулювало програмну ідею визволення жінки в документі, виявленому під час арешту члена братства Миколи Савича²⁸. Сам Микола Савич отримав освіту у Франції, де надихнувся ідеями французьких просвітителів, а їхні погляди і лягли в основу документу, що дав філософське підґрунтя емансипації жінок, трактуючи жіноче питання як соціальну проблему. Головною думкою цього тексту було проголошення заклику до ліквідації ставлення до жінки як до істоти нижчого порядку²⁹.

У колах прогресивної інтелігенції, яка прагнула модернізації суспільства, вже у другій половині 1840-х – 1850-х років склалося переконання, що жіноче питання є актуальним і потребує вирішення. Йшлося про важливість розвитку у жінок не тільки «природньо жіночих здібностей», але й про формування інтелектуальних і моральних якостей. У цей період у пресі почали з'являтися критичні матеріали щодо системи жіночої освіти і жіночого виховання в цілому. Інтелігенція в свою чергу почала переймати ідеї європейських соціалістів-утопістів і осмислювати вплив французької літератури, створюючи власні ідеологічні засади.

Пригнічення індивідуальності жінок і їх правове безсилля було обумовлене не тільки застарілими «традиційними» суспільними поглядами, а й одними із явних наслідків загального політичного і соціального устрою Російської імперії, частиною

²⁸ Петрів В. Французьке Просвітництво та його вплив на українське суспільство XIX століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2010. Вип. 45. С. 89

²⁹ Кирило-Мефодіївське братство. Проект Конституції Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847). *Збірник документів з історії України XIX ст.* Київ, 1999. С. 46.

якої була в цей час Україна. Поразка імперії у Кримській війні на межі 1850–1860-х років сприяла поширенню демократичних поглядів, особливо серед молоді, і стимулювала потребу в реформах. Саме завдяки скасуванню кріпацтва та політичним змінам у суспільстві почали з'являтися і утверджуватися ідеї рівності. Без трансформації політичної системи будь-які прагнення до прав людини, зокрема жіночих, залишалися неможливими. Ліквідація кріпосного права в свою чергу значно вплинула на суспільні настрої, давши дорогу ідеям подолання відсталості, патріархальності та свавілля старої системи завдяки зусиллям освічених і ініціативних людей.

Саме тому у 1850-х–1860-х роках питання жіночої емансипації набуло значного розголосу і стало самостійною соціальною темою, про яку активно писали і про яку багато дискутували. Представники різних верств суспільства прагнули знайти відповіді на запитання: яку роль взагалі має відігравати жінка в умовах зародження капіталістичних відносин? Як узгодити її традиційну роль матері й дружини з новими соціальними обставинами? Жіноча проблема стала предметом жвавих дискусій у пресі, а також в академічних колах серед істориків, юристів, соціологів, філософів. Вона перетворилася на об'єкт ідеологічного протистояння між лібералами, революційними демократами та консерваторами в контексті обговорень про свободу особистості, мораль, сімейні відносини та виховання.

Українські жінки також самостійно виявляли інтерес до загальноєвропейських гуманістичних цінностей, сприймаючи з ентузіазмом віяння західного фемінізму.³⁰ Ідеї повної рівноправності без домінування жодної статі, вимоги допуску жінок до освітніх і політичних інституцій, розширення їхньої професійної сфери, а також критика подвійної моралі в родинному житті були

³⁰ Мицик В. В. Роль видання «Основа» у формуванні національної свідомості української інтелігенції. *Вісник Київського університету*. 1998. Вип. 4. С. 80

близькими до української дійсності й відповідали світогляду тогочасної прогресивної молоді.

Значну роль у розповсюдженні ідей рівноправності відіграв український літературно-науковий місячник «Основа», який виходив у Санкт-Петербурзі з січня 1861 до жовтня 1862 року. Видання зверталося до історичного досвіду української жінки, підтримувало її прагнення до визволення та сприяло формуванню жіночого руху на Наддніпрянщині. На його сторінках регулярно порушувалися теми нерівності статей, умов праці жінок, освіти, ролі жінки в суспільстві, та підтримувались ініціативи щодо розширення доступу жінок до освіти та виступала за їх право на вищу освіту.

Особливо популярними серед української інтелігенції були твори французької письменниці Жорж Санд. Її героїні втілювали ідеали чистоти, гідності, а також виступали проти соціальної несправедливості. Подібний вплив справляла і Женні д'Ерикур зі своєю працею «Звільнена жінка», у якій вона полемізувала з П'єром Жозефом Прудоном, котрий вбачав роль жінки лише в межах сім'ї, відмовляючи їй у праві на суспільну діяльність³¹. Формування емансипаційної свідомості серед українців також відбувалося під впливом ідей Клода Анрі Сен-Сімона, Роберта Оуена, Людвіга Фейєрбаха.

Особливе значення мала книга Джона Стюарта Мілля «Підкорення жінки», яка вийшла в Російській імперії 1869 року та швидко здобула популярність. Мілля розглядав підпорядкування жінки чоловікові як соціальне зло, яке гальмує розвиток суспільства. Він аргументував необхідність допуску жінок до державної служби, участі у політичному житті, відзначаючи їхні інтелектуальні та моральні якості, на думк Мілля чутливість, обережність, вміння бачити суть речей, миролюбність у

³¹ d'Héricourt J. La Femme affranchie : réponse à MM. Michelet, Proudhon, Edgar Quinet. Paris : Garnier frères, 1860. 268 p.

складних ситуаціях були не природньо слабими рисами, а навпаки перевагами жінок. У контексті суспільного оновлення ці ідеї мали революційний характер, підважуючи традиційні уявлення про жіночу роль і сприяли пробудженню свідомості серед освічених українських жінок³².

Важливу роль у формуванні емансипаційної думки відігравала також поява свободи слова в другій половині XIX століття. Ухвалені в 1865 році «Тимчасові правила про пресу» значно послабили цензурний тиск, що дало змогу періодичним виданням поширювати ідеї суспільного прогресу³³. У публіцистиці дедалі частіше порушувалися теми умов жіночої праці, заклиалося створювати благодійні фонди для допомоги жінкам. У суспільному дискурсі підсвітилась тема нерівності у жіночій освіті, нестача навчальних закладів, а також важливість належного виховання жінок.

Скасування кріпосного права, зростання інтересу до літератури, присвяченої емансипації, а також знайомство з західноєвропейськими та російськими творами про становище жінки мали глибокий вплив на процес самоусвідомлення жінок. Це стимулювало спочатку десятки, а згодом і сотні жінок до активних дій на захист власних прав та інтересів. Потужним поштовхом до розвитку жіночого руху стало усвідомлення жінками своєї окремішності від чоловіків, особистості, а також прагнення до визнання їхньої людської гідності. Цілком обгрунтований протест проти безправ'я та приниження, а також прагнення до свободи, незалежності та гідного життя відобразилися у поведінці, моральних настановах і навіть зовнішньому вигляді жінок другої половини XIX століття.

³² Мілль Дж. Підкорення жінки. Пер. з англ. І. Іщук. Київ : Основи, 1995. С. 136 с.

³³ Тимчасові правила про пресу, затверджені 6 квітня 1865 р. *Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання друге*. Т. 40. СПб. : Друк. II Відділення Власної Й. І. В. канцелярії, 1866. № 42072. С. 665–670.

Першими представницями жіночого руху стали жінки з дворянських та різночинських родин (жінки, що мали походження із сімей духовництва, купецтва, міщан, селянства, дрібного чиновництва і збіднілого дворянства)³⁴, які через матеріальні труднощі були змушені самотійно заробляти на життя. Вони стали символом нової жіночності – освіченої, мислячої, чутливої до соціальних проблем і готової служити суспільству. Їх вирізняли стриманість у зовнішності, простота в побуті, коротке волосся, відсутність прикрас, рішучість у діях. Ці «нові жінки», яких часто зневажливо називали «нігілістками», викликали суспільне несприйняття, але це не зупиняло їх. Їхній зовнішній вигляд і поведінка стали формою протесту проти дискримінації, спробою утвердити себе в чоловічому середовищі³⁵. Наприклад, матір Ніни Прокопович-Василенко (1879р.н.) відмовлялася у своєму гардеробі від типово жіночних та «кокетливих» елементів. Завжди намагалась носити маскулінний одяг, коротко стригла та вкладала волосся, а будь-які прояви загравання із чоловіками вважала недоречними. За свого чоловіка вона вийшла заміж захопившись його революційним духом, проте через деякий час вони розлучились, зберігши дружні стосунки.³⁶

Згодом зовнішні прояви нової «моди» відійшли на другий план, поступившись місцем глибшим психологічним і соціальним аспектам емансипації. Головними життєвими орієнтирами «нових жінок» стали освіта, активна трудова й суспільна діяльність, ініціативність і прагнення до самотійності. Вони все менше

³⁴ Шандра В.С. Різночинці.[Електронний ресурс] . URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Riznochyntsi> (останній перегляд: 23.05.2025)

³⁵ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. С. 25.

³⁶ Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. 237 с.

обмежували себе сім'єю чи романтичними стосунками, натомість вимагали перегляду застарілих догм та упереджень.

Відтак, у період масштабних суспільно-політичних трансформацій, на фоні того як відбувалися пошуки змін у політичній системі, формування громадянського суспільства, зародився жіночий рух, з його прагненням жінок до самопізнання та самореалізації. Цей жіночий рух поєднав у собі європейську феміністичну ідеологію з демократичними цінностями та прагненням до побудови сучасної нації, заснованої на рівності незалежно від статі.

Особливістю жіночого руху у Наддніпрянській Україні є те, що він не ставив під сумнів традиційну гендерну систему, а зосереджувався на досягненні рівних прав з чоловіками в економічній, правовій та політичній сферах. Українська дослідниця Смоляр Л.О. зазначає що залежно від соціального походження, жінки мали різні цілі та методи боротьби, що зумовило поділ руху на три основні напрями: ліберально-демократичний (реформістський), що був найчисленнішим і пов'язував рівноправність із державними реформами; соціал-демократичний (радикальний), який вважав жіноче питання частиною ширших соціальних перетворень; національно-демократичний, який пов'язував емансипацію з боротьбою за незалежність України.

Ліберально-демократична та соціал-демократична течії чітко відрізнялися одна від одної за баченням шляхів вирішення жіночого питання, оскільки орієнтувалися на різні моделі суспільства. Натомість національно-демократичний напрям, в умовах переслідувань української ідентичності, часто співпрацював з ліберально-демократичним рухом, об'єднуючись навколо спільних демократичних цінностей³⁷.

³⁷ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. с.61

Отже, історія жіночої емансипації – це складний і тривалий процес, що розпочався ще в добу середньовіччя, але особливої активності набув у XIX столітті. На зміну патріархальній моделі, яка трактувала жінку як істоту другорядну та придаток до чоловіка, поступово приходили ідеї рівноправності, індивідуальності та участі у суспільному житті. Через вплив філософських і літературних джерел, демократичних змін, розширення доступу до освіти та свободи слова, жінки почали усвідомлювати власну соціальну роль і домагатися гідного становища. Важливим етапом у цьому процесі стало формування нового образу жінки – освіченої, активної, здатної до критичного мислення й суспільної діяльності. Таким чином, жіночий рух, що зародився на основі культурних і соціальних зрушень, став рушієм змін, які вплинули на формування сучасного уявлення про гендерну рівність і права людини.

2.2. Реформи у правовому та суспільному полі.

Одним із шляхів реалізації прав жінок став доступ до середньої, професійної та вищої освіти, можливість займатися професійною діяльністю, а згодом – і здобуття виборчих прав. Як зазначає Людмила Смоляр у праці «Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії»³⁸, важливим стимулом до боротьби жінок Наддніпрянщини за свої права стало розділення України між двома імперіями. Це поєднало прагнення демократизації суспільства з боротьбою за національні права. Виникли передумови для створення жіночих організацій, які мали на меті захист прав та інтересів жінок, а також сприяння духовному розвитку нації й формуванню її інтелектуального прошарку.

³⁸ Там само с. 21-28.

Активізація жіночого руху зумовлена і специфікою правового становища жінок. Сім'я, яка вважалася головною сферою реалізації будь-якої жінки, стала символом несвободи та обмежень потенціалу. Жінки відчували моральний тиск, а знецінення їхньої ролі як матері й дружини негативно впливало не лише на сімейний клімат, а й на стан суспільства загалом. Діти зростали відчуючи на собі пригнічений стан матері, що потім переносили і в свої сім'ї. Дружини були цілковито залежні від чоловіка, мали беззаперечно йому підкорятися, не могли жити чи працювати без його дозволу, більше того лише у 1863 році жінок офіційно звільнили від публічних тілесних покарань³⁹.

Жінки все своє життя були залежними: спочатку від батька, а потім від чоловіка, фактично вони не мали політичних прав, і з юридичної точки зору належали до категорії громадян без прав: вони не могли голосувати й не брали участі в громадському житті. Така правова й соціальна нерівність стала поштовхом до самоорганізації та активізації жінок у громадському просторі.

Патріархальна модель розподілу ролей суттєво гальмувала досягнення гендерної рівності, адже вважалося, що надання жінкам прав може створити незручності, позбавити їх жіночності та зробити конкурентами чоловіків. Низький правовий статус жінок, обмеження у доступі до освіти й участі в суспільному та творчому житті стали визначальними факторами виникнення жіночого руху.

Представники інтелігенції дедалі частіше порушували питання становища жінки в нових соціальних умовах, і в суспільному дискурсі також з'явилася проблема адаптації жінки, як матері й дружини, до революційних змін. Література почала суттєво впливати на формування суспільної думки, сприяючи усвідомленню

³⁹ Полное собрание законов Российской империи: в 3-х собраниях. Собрание второе. СПб. : Типография II Отделение Собственного Его Императорского Величества канцелярии, 1866. Т. 40. № 42072. С. 665–670.

необхідності самоемансипації жінок. У творах авторів відображалось усвідомлення застійності патріархального ладу, підкреслювалося залежне становище жінки та необхідність переосмислення суспільних цінностей. Поширення набув новий термін «війна статей», активно порушувалися питання визнання унікальності жіночого досвіду та цінностей. Джерелами емансипаційного дискурсу стали періодичні видання: «Харьковские губернские ведомости», «Киевский телеграф», «Киевлянин», «Новороссийский телеграф»⁴⁰.

Прискорений розвиток природничих наук і медицини також стимулював суспільну віру в прогрес і потенціал людства. Важливою подією, що засвідчила прагнення жінок до освітньої самореалізації, стало звернення групи киянок у 1860 році до Ради професорів із проханням дозволити відвідування університетського курсу⁴¹. Хоча така ініціатива не вирішувала проблему системно, сам факт позитивного рішення був показовим прикладом поступу.

Дуже показною також стала подія, що відбулася 14 грудня 1867 року в Цюриху: Надія Суслова, піддана Російської імперії, успішно захистила дисертацію й здобула ступінь доктора медицини, таким чином ставши першою жінкою-лікарем. Ця подія отримала широкий резонанс у пресі й викликала сплеск зацікавленості жінок в отриманні вищої освіти. Згідно даних, що наводить Драч О.О., понад 41 % жінок-студенток швейцарських вишів становили представниці українських

⁴⁰ Смоляр Л. О. Жіночі студії України. Жінка в історії та сьогодні. Л. О. Смоляр, В. Я. Галаган, І. Г. Калиновська та ін. Одеса: АстроПринт, 1999. 42 с.

⁴¹ Бондаренко О. О. Зародження та розвиток жіночого руху в Наддніпрянщині (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник науки та освіти*. 2023. №3(9). С. 636.

губерній⁴². Така тенденція пояснюється обмеженими можливостями для здобуття вищої освіти жінками в самій Україні.

Жіночі товариства, які з'являлися в цей період, виконували важливу роль у просвітницькій, благодійній і професійній діяльності. Найпоширенішими були благодійні доброчинні, професійні, просвітницькі та клерикальні благодійні організації. Склад доброчинних товариств переважно становили заможні жінки, які створювали притулки, будинки праці, надавали матеріальну та моральну допомогу нужденним. Професійні об'єднання займалися залученням жінок до трудової діяльності, сприяли соціальному захисту працюючих жінок в умовах їх дискримінації. Клерикальні товариства функціонували при православних парафіях, а просвітницькі мали на меті забезпечення освітніх потреб жінок⁴³.

Правовий статус жінок на території України в період входження до складу Російської імперії регулювався положеннями «Зводу законів Російської імперії», який містив цивільно-правові норми щодо шлюбу, особистих прав подружжя, порядку розлучення, статусу позашлюбних дітей і спадкування. У Лівобережній і Правобережній Україні цей правовий кодекс набув чинності у 1840–1842 роках у частині цивільного й кримінального законодавства. До цього періоду в регіоні зберігалось місцеве право, засноване на положеннях Литовського Статуту, що раніше регламентував правове становище жінок, зокрема у сфері майнових та сімейних відносин, на основі традиційного звичаєвого права з давніми історичними коренями.

⁴² Драч О. О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст.: загальноімперські тенденції та регіональні особливості. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 117.

⁴³ Смоляр Л. О. Жіночі студії України. Жінка в історії та сьогодні. Л. О. Смоляр, В. Я. Галаган, І. Г. Калиновська та ін. Одеса: АстроПринт, 1999. С. 56.

У 60-х роках XIX століття правовий статус жінок залишався суттєво обмеженим. Варто зауважити, що обмеження прав стосувалося як жінок, так і чоловіків, оскільки до впровадження економічних реформ усі піддані Російської імперії були усунуті від участі в державному управлінні, яке здійснювалося одноосібно імператором. Абсолютна монархія, що спиралася на підтримку релігійного, консервативного та малоосвіченого населення, не передбачала будь-якої форми участі жінок у політичному житті. Вони були позбавлені навіть пасивного виборчого права і не мали доступу до органів державного та місцевого самоврядування.

Людмила Смоляр зазначає, що відповідно до цивільного законодавства жінки поділялися на три основні соціальні категорії з огляду на рівень прав і свобод. Ця класифікація чітко демонструє соціальну нерівність: найменше прав мали селянки та робітниці; у дещо кращому становищі перебували представниці міщанства й купецтва; найвищий рівень правового захисту був забезпечений для жінок із дворянських родин та сімей духовенства.⁴⁴

Оскільки переважна більшість українок у XIX столітті належала до селянства та робітничого класу, їх правове становище здебільшого визначалося звичаєвим правом, що ґрунтувалося на місцевих традиціях і відрізнялося залежно від регіону.

Сімейне законодавство Російської імперії, що визначало правове становище жінки в родині, формувалося в період феодалізму й не відповідало соціальним та економічним умовам другої половини XIX століття. Його адаптація до нових реалій капіталістичного розвитку відбувалася надзвичайно повільно. У правовій практиці визнання мали лише церковні шлюби, що додатково закріплювало підпорядковане становище жінки. Укладення шлюбу, як правило, відбувалося не з ініціативи самих

⁴⁴ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 19 с.

молодять, а з волі їхніх батьків, що діяли відповідно до власних матеріальних інтересів. Унаслідок чого переважна більшість шлюбів укладалася з розрахунку. Дослідники цивільного права Російської імперії неодноразово проводили паралелі між становищем жінки та кріпосною залежністю: так само як селяни-кріпаки були юридично підлеглі поміщикам, жінки й діти залежали від волі батька або чоловіка, та зобов'язані були отримати їхнє схвалення у ключових життєвих рішеннях. Така правова конструкція спричиняла загостренню конфлікту між поколіннями в середині XIX століття, в межах якого жінки, особливо доньки, опинялися у ще більш залежному становищі, ніж сини.

Дискримінаційні положення щодо заміжніх жінок були закріплені в статтях 103, 107, 179, 2202, 2203 Частини I, Тому X «Зводу законів Російської імперії», що походили ще з XVIII століття та мали тісний зв'язок із кріпосним правом. Саме ці норми викликали найбільше обурення серед жінок та прогресивної частини чоловічого населення. Згідно з вказаними статтями:

1. Дружина була зобов'язана беззастережно коритися чоловікові, поважати його, слухатися та догоджати;
2. Подружжя повинно було проживати разом, і жінка мала супроводжувати чоловіка у разі зміни ним місця служби або проживання;
3. Право на окреме проживання та отримання паспорта дружина могла реалізувати лише з дозволу чоловіка; заборонялося також видавати векселі, якщо вона не займалася самостійною торгівлею;
4. Для працевлаштування жінка потребувала згоди чоловіка.⁴⁵

⁴⁵ Нестерцова-Собакарь, О. В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2014. 32 с.

У сфері спадкового права також домінувала патріархальна модель, яка забезпечувала переваги спадкування особам чоловічої статі. Відповідно до статті 1126 «Зводу законів», жінки могли бути спадкоємицями лише за відсутності спадкоємців-чоловіків⁴⁶. Згідно зі статтею 1130, у разі наявності братів сестри отримували лише чотирнадцяту частину нерухомого та восьму частину рухомого майна. Дружина ж після смерті чоловіка успадковувала сьому частину рухомого та чотирнадцяту частину нерухомого майна. У Полтавській та Чернігівській губерніях дочки не отримували спадщини після смерті батька, якщо в родині були сини; лише за їх відсутності спадкове право переходило до дочок. Водночас, стаття 1139 передбачала рівний розподіл особистого майна матері між синами і доньками⁴⁷.

Нерівноправність у спадкуванні пояснювалась впливом архаїчних родових норм, що збереглись у законодавстві. Суттєві зміни в нормативному регулюванні почали відбуватись лише під впливом революційних подій початку XX століття. Так, у 1912 році Державна Дума ухвалила закон, який зрівнював жінок із чоловіками в правах на спадкування рухомого майна, проте нерухомість все одно залишалася сферою нерівності: частка жінки при наявності братів не перевищувала однієї сьомої⁴⁸.

На відміну від більшості норм «Зводу законів», законодавство щодо майнових прав подружжя мало значно прогресивніший характер. Основоположним принципом була ідея роздільності майна між чоловіком і дружиною. Укладення шлюбу не передбачало створення спільної власності: кожен із подружжя мав право

⁴⁶ Свод законов Российской империи. Том X. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857

⁴⁷ Там же

⁴⁸ Нестерцова-Собакаръ, О. В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2014. 32 с.

на окреме володіння, придбання та розпорядження власним майном. Цей принцип, зафіксований у статті 109⁴⁹, забезпечував майнову автономію жінки: вона могла вільно продавати, заставляти, передавати своє майно, а також укладати договори, зокрема торговельні, на рівні з чоловіком.

Але, незважаючи на наявність окремих прогресивних елементів, значна частина норм зберігала феодально-кріпосницький характер, що ставив жінку в абсолютну правову залежність від чоловіка. Широке залучення жінок до трудової діяльності вступало в конфлікт із обмеженнями щодо свободи пересування, працевлаштування та оформлення документів, що спричиняло протест і стимулювало розвиток демократичного руху за рівність прав.

Смоляр Л.О. зазначає, що порівняльний аналіз правового статусу жінок у Російській імперії середини XIX століття та жінок країн Західної Європи, де на цивільне право вплинув Кодекс Наполеона, виявляє певну перевагу імперського законодавства в частині майнових прав. На відміну від доктрини *femme couverte*, що діяла у Франції, Англії та США і позбавляла заміжню жінку права на володіння майном, законодавство імперії дозволяло жінці зберігати і розпоряджатися власним вільно, а також набувати нову власність.

Отже, передумови для формування жіночого руху в Наддніпрянській Україні були глибоко обгрунтованими. Його виникнення стало наслідком загальноімперських процесів демократизації, ліквідації кріпацтва, освітніх і аграрних реформ, пом'якшення цензурної політики, а також впливу європейських ідей і зростання промислового потенціалу. Жіночий рух, попри перешкоди з боку імперської влади, зміг не лише утвердитися, але й сприяти загальному культурному піднесенню, зокрема через участь у формуванні національної інтелектуальної еліти.

⁴⁹ Свод законов Российской империи. Том X. СПб. : Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857

Одним із основних засобів досягнення гендерної рівності стала вища освіта, яка тривалий час залишалась доступною лише чоловікам. Наприкінці XIX – на початку XX століття жіночий рух охоплював різні напрямки: боротьбу за рівні освітні права, за право жінки брати участь у суспільному житті, за справедливі шлюбні відносини тощо. Жінки активно шукали шляхи здобуття вищої освіти – створювали освітні курси, зверталися до влади з петиціями щодо допуску до лекцій, організовували товариства підтримки жіночої освіти.

Правовий статус жінок на території України в період входження до складу Російської імперії був глибоко обмеженим і нерівноправним, з чітко вираженою соціальною, правовою та гендерною дискримінацією. Жінки, особливо з нижчих верств населення, фактично перебували в стані залежності, подібній до кріпацтва, з обмеженим доступом до участі в суспільному, політичному та навіть економічному житті. Законодавство Російської імперії переважно відображало архаїчні феодальні уявлення, закріплюючи підпорядковане становище жінки в шлюбі, обмежуючи її свободу пересування, вибору роботи та права на спадщину. Водночас у сфері майнових прав діяли порівняно прогресивні норми, які визнавали окрему власність подружжя, що вигідно вирізняло російське законодавство на тлі західноєвропейських правових систем того часу. Однак ця прогресивність не компенсувала загальної нерівності та відсутності правового самоствердження жінки, що стало основою для поступового зростання протестних настроїв і розвитку руху за гендерну рівність на початку XX століття.

Отже, жіночий рух у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття сформувався на перетині соціальних, національних, освітніх і правових

трансформацій. Умови імперського тиску, патріархальні норми, правова нерівність та обмеження у доступі до освіти й професійної діяльності стали каталізаторами жіночої самоорганізації. Прагнення жінок до самореалізації, участі в громадському житті, набуття освіти й соціальної автономії викристалізувалися у формуванні організацій, відкритті жіночих курсів, просвітницькій діяльності та культурно-громадських ініціативах.

Український жіночий рух мав не лише національно-специфічні риси, зумовлені розділенням територій між двома імперіями, а й розвивався у контексті ширших європейських процесів. У другій половині XIX століття в Європі активізувалися феміністичні ідеї, підкріплені впливом Французької революції, ідеями Просвітництва, а також соціально-економічними змінами, пов'язаними з індустріалізацією. У таких країнах, як Велика Британія, Франція, Німеччина та Швейцарія, поступово розширювались права жінок, зокрема щодо освіти, власності, шлюбного права та участі в політичному житті.

Особливу роль у формуванні українського жіночого руху відіграли приклади емансипації з Західної Європи, зокрема модель вищої освіти для жінок у Швейцарії (Женевський і Цюрихський університети). Саме там здобували освіту сотні жінок з українських губерній. Такі транснаціональні зв'язки сприяли імпорту ідей гендерної рівності, соціального прогресу та модернізації жіночої ролі в суспільстві.

Водночас українські жінки не лише переймали західний досвід, а й адаптували його до місцевих умов, пов'язаних із боротьбою за національну ідентичність та культурну автономію. Відтак, український жіночий рух мав двовекторний характер: з одного боку – емансипаційний, спрямований на досягнення рівноправності, з іншого – національний, пов'язаний із захистом української мови, освіти й культури в умовах імперської політики русифікації.

Жінки в Наддніпрянщині не лише боролися за власні права, а й стали активними суб'єктами змін у суспільстві: вчителювали, створювали недільні школи, видавали літературу, організовували лекції, працювали в просвітницьких та благодійних організаціях. Їхні зусилля, попри численні перепони (цензура, фінансові труднощі, правові обмеження), заклали підґрунтя для подальшої феміністичної і соціальної трансформації українського суспільства в ХХ столітті.

Таким чином, жіночий рух у Наддніпрянській Україні – це не ізольоване явище, а складова частина загальноєвропейського процесу боротьби за права людини, соціальну справедливість і гендерну рівність. Його особливість полягає у синтезі емансипаційних і національно-культурних прагнень, що дозволяє говорити про унікальний внесок українок у модернізацію не лише свого середовища, а й глобального жіночого руху.

РОЗДІЛ 3. ЗМІНА МОДЕЛІ ВИХОВАННЯ І ОСВІТИ ЖІНОК

3.1. Сім'я і виховання нової жінки

Під час аналізу демографічної ситуації другої половини XIX – початку XX століття, варто враховувати недосконалість даних, отриманих під час переписів населення, особливо всіх даних, що стосуються жінок. Часто при заповненні анкет відповідальність за надання інформації покладалася на главу сім'ї – чоловіка, який міг свідомо або несвідомо не вказати жінок у домогосподарстві. Проте, Смоляр Л.О. зазначає що перепис уже 1897 року можна вважати відносно точним у відображенні чисельності жіночого населення⁵⁰. За статистикою 1858 року в губерніях Наддніпрянської України проживало 6 402 935 жінок, що становило 49,8% загального населення⁵¹. Водночас порівняння з іншими регіонами Російської імперії свідчить про певні демографічні особливості українських земель: тоді як у більшості російських губерній спостерігалось перевищення чисельності жінок над чоловіками, в українських губерніях такої переваги не фіксувалось. Подібна тенденція жіночої демографічної переваги була характерна для більшості країн Західної Європи (Англія, Німеччина – 103 жінки на 100 чоловіків; Франція – 102)⁵².

Ще однією характерною рисою українських губерній було переважання жіночого населення в сільській місцевості, що відповідало загальноімперській тенденції. У 1858 році на селі проживало 5 735 909 жінок, що складало 50,1%

⁵⁰ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. С. 39.

⁵¹ Материалы для статистики населения Российской империи по данным ревизии 1858 года. Центр. стат. комитет МВД. СПб., 1860.

⁵² Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. с.39.

сільського населення. Подібні показники зафіксовано і під час перепису 1897 року⁵³. Водночас слід враховувати, що офіційна статистика не відображала таких явищ, як трудова міграція. Унаслідок економічної кризи та неможливості забезпечити проживання лише за рахунок землеробства, у другій половині XIX століття поширилося явище масового сезонного або тривалого виїзду чоловіків на заробітки. Це призводило до фемінізації сільського населення та підвищення ролі жінки в аграрному секторі. Також дослідники відмічають перевагу чоловіків серед міського населення. У 1858 році частка жінок у міському населенні становила 49,8%, і в подальші десятиліття цей показник знижувався: у 1867 році – 48,1%, у 1897 році – 47,6%⁵⁴. Це пояснюється специфікою ринку праці в містах, де попит на чоловічу робочу силу значно перевищував попит на жіночу. Як наслідок, трудова міграція чоловіків сприяла їхньому переважанню в міському середовищі, в той час як жінки залишалися переважно в сільській місцевості.

У першій половині XIX ст. родина відігравала роль основного мікросоціального осередку, завдяки якій дитина в майбутньому інтегрувалась в суспільство та державу, оскільки соціальний статус будь-якої особи визначався її родинними зв'язками. Стосунки всередині сім'ї були побудовані на ієрархії, верховенстві батьківської влади, розподілі функцій, прав і обов'язків залежно від статі та віку, а також домінуванні колективних родинних інтересів над особистими. Також велике значення надавалося громадській думці, тому сім'я та її статус фактично були залежні від неї. Підлегле становище дітей щодо батьків, а жінок щодо чоловіків, сприймалося як необхідна й незаперечна умова соціального порядку. В таких умовах шлюб вважався невід'ємною складовою соціальної

⁵³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т. 1: Распределение населения по губерниям, уездам и населенным местам. СПб., 1897.

⁵⁴ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. С. 40.

повноцінності, натомість безшлюбність, особливо для жінок, трактувалася як ознака життєвої неспроможності, що мала як соціальні, так і економічні наслідки. Незаміжня жінка втрачала можливість набути авторитету в будь-якому середовищі й оцінювалася як неповноцінна особистість.

У сфері шлюбно-сімейних відносин українські губернії вирізнялися високим рівнем шлюбності як у загальноімперському, так і в європейському контексті. Зокрема, за період 1859–1863 років в Україні на кожні 100 жителів припадало 1,08 шлюбів, тоді як в середньому по Російській імперії – 1,04. Для порівняння: в Австрії цей показник складав 0,85, у Пруссії – 0,81, Італії – 0,90, Англії – 0,83, Швеції – 0,73, Франції – 0,82.⁵⁵ Попри загальне зниження рівня шлюбності в імперії наприкінці XIX століття, в українських губерніях вона залишалася відносно високою. В українських губерніях шлюби укладалися в пізнішому віці, ніж у великоросійських регіонах: середній вік вступу в шлюб у другій половині XIX століття становив 21-22 роки. Більшість жінок брали шлюб у віці до 20 років, проте перепис 1897 року свідчить, що у містах жінки найчастіше вступали в шлюб у віці від 21 до 25 років⁵⁶. Переважна частина шлюбів укладалася між незаміжніми жінками та неодруженими або вдівцями, значно рідше – між неодруженими чоловіками і вдовами.

Варто зазначити, що серед дворянства особливо високо оцінювалося раннє укладення шлюбу: офіційний шлюбний вік для дівчат становив 16 років, а вже у 20–22 роки вони вважалися такими, що запізнилися з одруженням⁵⁷. Вирішальну роль у

⁵⁵ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. С. 40.

⁵⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т. 1: Распределение населения по губерниям, уездам и населенным местам. СПб., 1897.

⁵⁷ Драч О. О. Новації жіночої освіти модерної доби крізь призму мікроісторії родини (на матеріалах Російської імперії). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 362 (29). С. 83.

виборі наречених відігравали батьки, які керувалися насамперед родинними інтересами та матеріальними міркуваннями. Рішення глави родини могло нівелювати бажання молодят та вплинути на життєвий шлях дитини. Зазвичай мотивом для поспішного одруження слугувала лише індивідуальна оцінка ситуації з боку батька.

У дореформеному дворянському середовищі розподіл обов'язків між подружжям базувався на чіткому розмежуванні гендерних ролей: забезпечення матеріального добробуту родини покладалося виключно на чоловіка, тоді як дружина зосереджувалася на веденні домашнього господарства. Безпосереднє виконання хатніх робіт переважно здійснювалося прислугою, а функцією жінки було управління домом, догляд за дітьми, а також заняття прийнятними для жінки хобі: шиттям, вишиванням, читанням художньої й релігійної літератури, заняття музикою.

Драч О. О. відмічає що дитинство більшості дівчаток проходило приблизно однаково: вони жили в батьківському маєтку, ними опікувались няні та домашній персонал, батьки ж переважно були досить дистанційованими, особливо батько, такі стосунки із родиною в майбутньому впливали на характер жінок, що шукали підтримки та емоційного зв'язку серед слуг чи друзів.⁵⁸ Проте, ідеї просвітництва та романтизму, що поширювалися в ХІХ столітті не оминули і сферу родинних взаємин. Суспільство почало вирізняти поняття «особистість», «жінка», «любов» та «дитина», а це в свою чергу позначилося на зростанні емоційної залученості матерів у виховання доньок. Освічені дворянки, позбавлені можливостей реалізації поза межами родини, зосереджували свою діяльність на педагогічному процесі, сприяючи розширенню інтелектуального горизонту дітей, формуванню їхнього

⁵⁸ Там само С. 84.

світогляду та моральних орієнтирів. Але варто зазначити, що виховання синів все одно залишалося переважно у сфері відповідальності чоловіків.

Відтак уже в середині XIX століття материнська роль у вихованні дітей, особливо доньок, стала більш значущою. Мами все частіше впливали на смаки дочок у літературі, розширювали їхнє уявлення про світ, заохочували цікавитися подіями в суспільстві та підтримували прагнення до самостійності. Вони дедалі більше підтримували ідею, що дівчина може не обмежуватись лише домашніми обов'язками, оскільки самі потерпали від обмежень, і бажали власним дітям іншої долі.

Простежуються і зміни загальних поглядів на родину. У тогочасних публікаціях поширювалася думка, що для змін у суспільстві потрібно почати з реформи сімейних стосунків, бо саме родина вважалася відображенням ширших суспільних процесів. У газетах і журналах активно обговорювали необхідність створення нового Цивільного кодексу, який мав би забезпечити рівні права для всіх членів родини та сформувати сучасну морально-правову модель родинного життя⁵⁹.

У цей же час тенденції до змін відбувались і по всій Європі: родина поступово змінювалася з великої і патріархальної вона ставала меншою, зосередженою більше на батьках і дітях, відтак і тиск суспільної думки меншав. Тепер основна увага зосереджувалася не на спільному добробуті родини, а на розвитку кожної дитини окремо.

Часто навіть у прогресивних родин, яких ставало все більше, і які сприймали загальні суспільні зміни, навчання дочки могло сприйматися як загроза

⁵⁹ Проект Головного цивільного уложення Російської імперії. 1866 р. ред., вступ. ст., прим. І. Б. Новицький. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 480 с.

звичному укладу життя. Батьки, зазвичай очікували, що дівчинка буде слухняною, вийде заміж і стане доброю дружиною й матір'ю. Адже жінка мала перебувати під наглядом родини, щоб зберегти добру репутацію. А ось, якщо дівчинка починала себе поводити суперечили звичним очікуванням, це часто викликало обурення з боку старших родичів. Виникали побоювання що дівчинку буде зіпсуто «небезпечними» ідеями, і як наслідок зруйновано традиційні родинні стосунки.

Важливим аспектом формування особистості молодих жінок у другій половині XIX століття було їхнє статеве виховання. У цей період питання статевої просвіти увійшло до кола суспільних і педагогічних інтересів інтелігенції. На зламі XIX–XX століть з'являються перші спроби впровадження спільного навчання хлопців і дівчат. А поширення ідей жіночої емансипації сприяло поглибленню рефлексії щодо ролі жінки як матері.

Світовою тенденцією стала поява публічних дискусій питання статевого виховання жінки. Так відомими працями в Імперії стала публікація статті вчительки В. Половцевої «Статеве питання в житті дитини» (1903, Вісник виховання), праця Н. Жарінцевої «Пояснення статевого питання дітям» (1905). В Англії Є. Шепперд опублікувала низку робіт, присвячених цій тематиці, зокрема: «Чоловік і жінка...» (1906) та «Бесіди про статеве життя...» (1908), В США популярності набула книга Мері Вуд-Аллен «Що потрібно знати дівчинці» (1908), а у Німеччині вийшли друком праці М. Лишневської та Є. Штіль, присвячені питанням статевого виховання (1905).⁶⁰ Більшість із цих праць рекомендували починати пояснення «чутливої теми» з природних прикладів – світу рослин і тварин – поступово переходячи до теми людських взаємин. При цьому особливий акцент робився на важливості морально-етичного виховання, зокрема розвитку любові, волі та

⁶⁰ Онипченко О. І. Жінки-матері у статевому вихованні дітей та підлітків (кінець XIX – початок XX століття). Monografia pokonferencyjna. Pedagogika. 2021. С. 84.

відповідальності. Водночас підкреслювалася важливість виховання почуття сором'язливості та дотримання гігієнічних норм.

Крім того, існували дискусії стосовно того хто ж має здійснювати роботу зі статевго виховання дівчаток: школа, родина або і школа і родина одночасно. Але основною ідеєю було донести, що кохання, як фізичне, так і психічне явище, має бути піднесене до рівня найвищого почуття, тому завдання виховання – сприяти його трансформації з рівня інстинкту до гармонійної єдності з вищими моральними ідеалами. А фахівці в галузі педагогіки та медицини підкреслювали, що статеве виховання є не лише інформуванням, а й системою превентивних заходів, покликаних сформувати в молоді почуття моральної відповідальності, сором'язливості, внутрішньої культури та вольових якостей. Значна частина педагогів визнавала провідну роль жінки, насамперед матері, у реформуванні системи сексуального виховання. Педагогічна думка того часу визначила низку завдань для школи й родини: усвідомлення відповідальності за фізичний і духовний розвиток молодого покоління, створення морально сприятливого родинного середовища, формування довіри між батьками та дітьми, обмеження доступу до шкідливої інформації та делікатне ознайомлення дітей з основами походження життя та підготовка молодого покоління до вступу в серйозні стосунки та створення власної родини.

Отже, У другій половині XIX – на початку XX століття демографічні процеси, шлюбно-сімейні відносини та гендерні ролі на українських землях Російської імперії зазнали суттєвих змін під впливом економічних, соціокультурних та ідеологічних чинників. Хоча статистика того часу була неповною, простежується чітка картина фемінізації сільського населення через трудову міграцію чоловіків, а також високий рівень шлюбності порівняно з іншими регіонами імперії та Європи. У родині зберігалася патріархальна модель, де провідну роль відігравав чоловік,

однак з середини XIX століття почали з'являтися нові підходи до виховання дівчат, зростала роль матері у формуванні особистості дитини. Освічені жінки дедалі більше брали участь у педагогічному процесі, а питання статевого виховання поступово набувало легітимного публічного звучання. Таким чином, на зламі століть спостерігалось повільне, але послідовне переосмислення ролі жінки в родині й суспільстві, що створювало підґрунтя для подальших змін у галузі жіночої освіти, прав і соціального статусу.

3.2. Форми і набуття середньої освіти

Згідно з результатами першого загальноросійського перепису населення 1897 року, рівень освіти серед жінок був значно нижчим порівняно з чоловіками.⁶¹ Порівняльний аналіз освітнього рівня українських губерній із 50 губерніями Європейської частини Російської імперії, який провела Смоляр Л.О., засвідчив, що частка грамотного населення на українських землях була помітно нижчою як серед чоловіків, так і серед жінок.⁶² Така ситуація зумовлювалася довготривалим існуванням кріпосного права, яке суттєво обмежувало доступ до освіти, особливо для жінок.

До 60-х років XIX століття жіноча освіта фактично не розвивалася через стійке переконання в її непотрібності. Лише після скасування кріпацтва розпочалися реформи у сфері початкової та середньої жіночої освіти. З 1864 року всі початкові школи були підпорядковані Міністерству народної освіти. Дівчата навчалися разом із хлопцями, вивчаючи Закон Божий, церковну граматику,

⁶¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т. 1: Распределение населения по губерниям, уездам и населенным местам. СПб., 1897.

⁶² Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. с.67.

російську мову, чистописання та арифметику. Незважаючи на започатковані реформи, держава не забезпечила належного фінансування освітньої сфери. Впродовж 1865–1895 років витрати на початкову освіту залишалися незмінними і становили лише 0,3% від загального державного бюджету. Як наслідок, рівень освіти серед жінок суттєво поступався чоловічому. За статистикою 1894 року відсоток дівчат-школярок у порівнянні з кількістю дітей шкільного віку був дуже низьким.⁶³

Основну роль у розвитку початкової освіти відігравали земства та громадські ініціативи, які фактично взяли на себе відповідальність за освітню діяльність серед населення. Саме вони створили тисячі початкових шкіл, заклавши підґрунтя для впровадження загальної освіти. Завдяки їхній діяльності на початку XX століття відбулося зростання чисельності дівчат у початкових школах – у 1904 році приріст дівчат був удвічі вищим, ніж хлопців⁶⁴. Проте загальний рівень жіночої освіти залишався значно нижчим.

До 60-х років XIX століття здобути середню освіту могли переважно дівчата із дворянських родин. Державна реформа середньої жіночої освіти, започаткована в другій половині XIX століття, дала поштовх до її поширення, однак відсутність державного фінансування не дозволила забезпечити широке охоплення. Освіта для жінок розвивалася здебільшого завдяки пожертвам і діяльності освітніх товариств, що значно обмежувало її доступність. Спостерігалось чітке розшарування за соціальним статусом: найвищий рівень освіти мали дворянки, а найнижчий – селянки.

⁶³ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. с.77.

⁶⁴ Там само.

Освіта дівчат на початку XIX століття відбувалася переважно вдома, вона була не просто частиною родинного побуту, а елементом ширшої соціокультурної системи, що формувала роль жінки в суспільстві. Домашнє навчання дівчаток відображало уявлення про «призначення жінки», а саме – служіння родині, покір, моральна чистота й доброчинність. Така освіта була більше вихованням, ніж навчанням у сучасному розумінні цього слова. У родин, поміщиків, купців, духовенства, іноді дрібної шляхти, дівчат навчали вдома. Викладачами були приватні гувернантки або вчителі, яких запрошували на окремі дисципліни: французьку чи німецьку мову, гру на фортепіано, вокал, малювання. Основою навчального плану були «жіночі науки» – вишивання, шиття, плетіння, домоводство, поведінка в світських ситуаціях. Навчання грамоти, арифметики, історії чи географії теж мало місце, але не вважалося пріоритетним.

У православних родин обов'язковою була релігійна освіта: читання Біблії, вивчення катехізису, участь у церковному житті. Саме через релігійне виховання прищеплювалися покір, терплячість, скромність – якості, які вважалися головними чеснотами жінки.

Дівчат із селянських родин навчали переважно матері або бабусі, і навчання це зводилося до опанування ремесел: прядіння, ткацтва, ведення господарства, догляду за дітьми.

Батьки часто стримували освітні прагнення дівчат, вважаючи, що надмірна ерудиція робить жінку «непридатною» до сімейного життя. Типовим було уявлення, що «розумна дівчина – нещасна жінка». Освіта вважалась небезпечною, якщо вона виходила за межі жіночої «природи».

Проте, на початку XIX століття уже почали формуватися сприятливі передумови для запровадження середніх навчальних закладів для жінок та їх

включення до офіційної системи освіти. До таких передумов належали: активізація соціально-економічного розвитку, що зумовила зростання потреби у здобутті освіти всіма верствами населення, зокрема жінками; освітні реформи початку XIX ст.; утворення Міністерства народної освіти; еволюція суспільних уявлень про роль жінки; а також відкриття у 1864 р. першого середнього навчального закладу для дівчат – Виховного товариства шляхетних дівчат у Санкт-Петербурзі.

Помітну роль у початковому етапі формування жіночої освіти відігравали приватні пансіони, які почали з'являтися ще наприкінці XVIII століття і до створення інститутів залишалися єдиною формою системного навчання для дівчат. Навчальний курс у таких пансіонах тривав 4–6 років та охоплював такі дисципліни, як Закон Божий, історія, географія, арифметика, геометрія, малювання, музика, рукоділля, російська, французька, а подекуди й німецька та польська мови.⁶⁵ Більшість пансіонів засновували й утримували іноземці (здебільшого французи та німці), які самостійно формували зміст і методику навчання. Основна увага приділялася вивченню французької мови та опануванню світських манер.

У першій третині XIX століття в Україні були засновані перші інститути шляхетних дівчат: у Харкові (1812), Полтаві (1818), Одесі (1829), Києві (1833) та Керчі (1836). За винятком Київського, усі ці заклади виникли з ініціативи місцевих громад без фінансової підтримки держави. На початковому етапі участь уряду обмежувалася лише дозволом на відкриття та вимогою орієнтуватися на статут Виховного товариства шляхетних дівчат. Лише згодом інститути почали отримувати державну фінансову допомогу. Метою інституту було забезпечення

⁶⁵ Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 65.

вихованок знаннями, достатніми для роботи гувернантками в поміщицьких родин.

У порівнянні з приватними пансіонами інститути забезпечували якісніший рівень освіти. По-перше, у них викладали досвідчені викладачі, залучені з університетів, гімназій та інших престижних освітніх установ. По-друге, навчальні програми інститутів включали ширший спектр предметів: фізику, природознавство, російську мову і словесність, риторику, міфологію, логіку.

Разом із тим, пріоритетом освіти залишалися не наукові, а загальноосвітні, енциклопедичні знання. Викладання фізики та природознавства мало прикладний характер і обмежувалося побутовими знаннями, корисними в майбутньому родинному житті. Географія вивчалася без зайвих подробиць, а в історії акцент робився на ключових подіях. Особлива увага приділялася музиці, танцям та вивченню іноземних мов – переважно французької, якою часто викладалися інші дисципліни.

У першій половині XIX ст. на українських землях, що перебували під владою Російської імперії, було сформовано мережу з п'яти інститутів шляхетних дівчат, які разом із приватними пансіонами складали систему середньої жіночої освіти. Ці заклади мали становий характер, орієнтуючись насамперед на дочок дворян, а також на дітей офіцерів і купців першої та другої гільдій. Пансіони фінансувалися за рахунок засновників і плати за навчання, тоді як інститути утримувалися коштом пожертв приватних осіб, прибутків міст, а згодом – і державних дотацій. Проте в обох типах закладів плата за навчання залишалася основним джерелом надходжень.

Запровадження таких закладів створило альтернативу традиційній домашній освіті, що була доступна лише найбагатшим верствам. Інститути відкрили доступ до навчання для дворян середнього достатку, а також надали можливість

безкоштовної освіти для представниць збіднілої шляхти. За своїм устроєм ці заклади були закритого або напівзакритого типу, хоча в багатьох інститутах практикувалося зарахування так званих напівпансіонерок, які мешкали вдома і відвідували заняття як зовнішні учениці.

Досвід функціонування перших жіночих навчальних закладів засвідчив потребу в оновленні навчального процесу. Це стало підставою для затвердження в травні 1870 р. нового положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти. За цим положенням жіночі училища були реорганізовані у гімназії та прогімназії, а тривалість навчання в гімназії зростає до семи років. В основу навчальних планів було покладено прагнення до більшої практичності за зразком передових європейських шкіл. Наприклад, арифметика мала викладатися із застосуванням до бухгалтерії, а курс природознавства мав включати знання, необхідні для ведення домашнього господарства, зокрема елементи гігієни.⁶⁶

Нововведенням стало запровадження восьмого, додаткового педагогічного класу. Випускниці цього класу отримували право працювати вчительками або домашніми наставницями. Ученицям, які завершили повний курс, надавалося звання вчительок народних училищ і початкових класів гімназій.

Жіночі гімназії утримувалися переважно за рахунок плати за навчання, громадських і приватних пожертв, а також прибутків від культурних заходів (концертів, благодійних внесків). Проте цих джерел фінансування було недостатньо для стабільного функціонування закладів, особливо в малих містах. Лише великі міські центри могли забезпечити стійку фінансову підтримку. Водночас плата за навчання не покривала основних витрат, а її підвищення могло призвести до зменшення контингенту учениць і, як наслідок, закриття закладів.

⁶⁶ Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 67.

Родина Требинських є чудовим прикладом здобуття дівчатками початкової та середньої освіти. Так, Марія Вікторівна Лучицька (Требинська) (1852 – 1924 рр.) свою початкову освіту отримала вдома, навчаючись із гувернанткою. За цей час вона на високому рівні засвоїла французьку мову, а також англійську, німецьку та італійську мови. Крім мов, Марія Вікторівна вивчала і математику. Цікавим фактом є те що, незважаючи на юний вік Марія Вікторівна хотіла ділитись знаннями з іншими, тому намагалася навчити грамоті, читанню, мовам та математиці сільських дітей та слуг, що працювали в маєтку.⁶⁷ Великий вплив на особистість дівчини зробив Дмитро Писарєв, публіцист та літературний критик. Саме читаючи його роботи Марія Вікторівна вирішила в майбутньому пов'язати життя з медициною. Тому за підтримки батьків склала іспити та вступила в пансіон Негльовської в Києві, а пізніше перейшла до Київського інституту шляхетних дівчат, який закінчила із відзнакою: золотою монограмою імператриці Марії Олександрівни.⁶⁸

Подібний шлях пройшла і Марія Миколаївна Требинська (Євреїнова) (1862 – 1934 рр.). Початкову освіту вона отримала вдома, а після цього вступила до другого класу Чернігівської жіночої гімназії, і закінчила її повний курс (7 класів) відмінно. Як гімназисту Марію Миколаївну згадували завзятою, активною та старанною. Одразу по закінченню навчання дівчина влаштувалась на роботу вчителькою.

Олена Миколаївна Требинська (донька Марії Требинської та племінниця Марії Лучицької) (1885 – 1967 рр.) також як її мама й тітка отримувала початкову освіту вдома. Її вчителем був друг родини, молодий Василь Доманицький (1877 – 1910 рр.). Який згодом, коли Олені виповнилось 14 років мав до неї деякі

⁶⁷ Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. С. 216.

⁶⁸ Там само С.

романтичні почуття, про які згадував у своєму листі.⁶⁹ Крім того, на освіченість дівчинки впливало і оточення вдома, адже Марія Миколаївна Требинська часто влаштовувала вдома заходи, де збиралися впливові діячі, мислителі та літератори того часу. Олена Миколаївна писала у своїй автобіографії, що середню освіту отримала у Київській жіночій Міністерській гімназії. Варто зазначити, що її молодший брат, Дмитро Миколайович Требинський, так само як і сестра отримав початкову освіту вдома, під керівництвом Василя Доманицького, а середню освіту отримував у Першій київській гімназії. Так само як і сестра Дмитро Миколайович брав участь у зібраннях, які організовувала мама, що значно розширювало дитячий кругозір. Тож, до освіти і виховання дітей Марія Требинська підходила з рівністю.

Отже, розвиток жіночої освіти в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття відбувався в умовах глибокої соціальної, станової та гендерної нерівності. Освіта дівчат залишалася обмеженою і нерівномірною: доступ до неї мали переважно представниці заможних верств, тоді як селянки майже повністю були позбавлені освітніх можливостей. Попри певні зрушення після скасування кріпосного права та завдяки діяльності земств і освітніх товариств, держава довгий час не забезпечувала достатнього фінансування і системної підтримки. Домашнє навчання залишалося основною формою освіти для дівчат з привілейованих родин, зосереджуючись на моральному вихованні та жіночих уміннях, а не на ґрунтовних знаннях.

Інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони, а згодом – жіночі гімназії, створили альтернативу традиційному домашньому навчанню, однак їхня доступність усе ще залежала від соціального статусу та фінансових можливостей родини. Показовою в цьому контексті є історія родини Требинських, де дівчатам

⁶⁹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 47. Спр. 1013. Арк. 8.

було забезпечено якісну початкову та середню освіту, що стало можливим завдяки підтримці родини, власній наполегливості й сприятливому інтелектуальному середовищу.

У підсумку, хоча наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття намітилися позитивні зрушення, жіноча освіта в Наддніпрянській Україні ще довго залишалася другорядною і недостатньо доступною для широких верств населення. Її поступовий розвиток був значною мірою результатом приватної ініціативи, а не державної політики, що вчергове підкреслює важливість громадянської активності в перетворенні суспільства.

3.3. Вища жіноча освіта

На початку 1860-х років у Російській імперії формується ідея вищої жіночої освіти, однак уже в другій половині десятиліття вона майже зникає з публічного обговорення в періодиці. Публікація статті М. П. Михайлова «Жінки, їх виховання і значення в сім'ї та суспільстві» в журналі «Современник» (1860) стала одним із перших публічних закликів до перегляду усталених уявлень про роль жінки. Незважаючи на це, процес реалізації жінками прагнення отримати освіту не зупинився, а трансформувався у форму індивідуальних ініціатив, дівчата що мали найбільшу мотивацію та міцну базову освіту відправлялися навчатись до європейських університетів. У цей час Швейцарія, зокрема Цюрих, перетворюється на головний осередок вищої освіти для жінок із Російської імперії. Виїзд за кордон вимагав від молодих жінок ґрунтовної підготовки за обраним фахом, опанування іноземних мов та психологічної готовності до скромного і замкненого життя заради навчання. Переважно студентки були з дворянських родин і мали високий рівень домашньої освіти.

Так, Марія Вікторівна Лучицька, будучи відмінницею, мала твердий намір поїхати навчатись медицині до Цюрихського університету. Проте, на її шляху стояла значна перепона: заборона від матері. Варто зазначити, що матір не була проти освіти доньки як такої, але вона не хотіла супроводжувати її закордон, і вимагала щоб спочатку дівчина вийшла заміж. У своєму прагненні до навчання Марія Вікторівна була серйозною, тому вирішила наважитись на досить небезпечний для жінки крок: фіктивний шлюб.⁷⁰ У той період у маєтку Требинських орендував флігель учитель гімназії Підгаєцький, він сам і запропонував ідею укладення фіктивного шлюбу. Але мати Марії Вікторівни знову втрутилась, вона рішуче виступила проти такої ідеї, оскільки шлюб надавав чоловікові повну владу над жінкою, а Марія майже не знала Підгаєцького, що в майбутньому могло повернутися для неї дуже сумною історією. Залишаючись вдома Марія Вікторівна продовжувала займатись самонавчанням та відвідуванням салонів, де спілкувалася з освіченими людьми. Саме під час такої зустрічі вона зустріла і вийшла заміж за історика Івана Лучицького, і саме цей шлюб відкрив їй шлях до реалізації мрії про навчання за кордоном: «Про Цюрих я думати перестала. Я зрадила медицину та природознавство. Я зацікавилась тим, чим займався мій чоловік, і стала за вказівкою І. В. із захопленням читати книжки з історії»⁷¹. Разом із чоловіком вона опинилася в Парижі, де спершу допомагала йому з перекладом наукових матеріалів в архівах, а згодом розпочала самостійні дослідження, досягнувши помітного прогресу у вивченні скандинавських мов і в галузі перекладу.

⁷⁰ Вільшанська О. Л. Вдалий шлюб в уявленнях городян в другій половині XIX – на початку XX ст. (На основі джерел особистого походження та художньої літератури). *Сторінки вітчизняної соціально-економічної історії*. 2012. № 20. С.89.

⁷¹ Лучицкая М. Я. Воспоминания. *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*. 2007. С. 280.

На противагу ситуації Марії Вікторівни, молодша сестра Марії Миколаївни Требинської, Єлизавета Миколаївна Євреїнова (1863 - ???) змогла втілити свої освітні амбіції. Вона здобула вищу освіту закордоном, у Паризькій академії медичних наук. Дисертацію вона захистила з відзнакою й отримала диплом доктора медицини. По закінченню навчання у Франції, вона повернулася до Російської імперії, де продовжила процес офіційного визнання своєї кваліфікації, так Єлизавета Євреїнова успішно склала фахові іспити Медичної Випробувальної Комісії при Імператорському університеті, що на той час було необхідною умовою для визнання іноземних дипломів. За результатами атестації 12 лютого 1908 року їй було присвоєно звання «жінка-лікар», що дозволяло жінкам-медикам легально практикувати на території Російської імперії⁷².

Ставлення місцевого населення до іноземних студенток змінювалося з часом. Якщо спочатку швейцарці прихильно зустрічали поодиноких дівчат, що прибували на навчання то із зростанням їх чисельності та культурною адаптацією це спричиняло негативну реакцію, особливо через порушення соціальних норм, як-от поява жінки без супроводу. Попри це, багато професорів Цюрихського університету виявляли підтримку студенткам, визнаючи їхню мотивацію, працелюбність і прагнення до рівноправного навчання. Зокрема, жінки самі ініціювали впровадження вступних іспитів, демонструючи готовність до навчання на однакових з чоловіками умовах⁷³. Однак слід враховувати, що адаптація жінок у переважно чоловічому академічному середовищі супроводжувалась численними труднощами: зневажливим ставленням колег, упередженнями з боку викладачів,

⁷² Требинські – українські громадські діячі (1856–1967): Архівні матеріали. Центр. держ. архів-музей літ. і мистецтв України, Ф. 91, спр. 235.арк.4

⁷³ Драч О. О. Студентки з Російської імперії в європейських університетах: новий спосіб представництва держави (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. 35 (248). С. 97.

моральним тиском і емоційним навантаженням. Студенткам доводилось докладати значних зусиль, аби подолати бар'єри гендерної дискримінації, здобути визнання у науковому середовищі та забезпечити собі гідні умови для повноцінного навчання в іншомовному академічному просторі.

Драч О.О. зазначає, що в університетському житті студентки з стикалися з досить суворим режимом: деякі лекції, наприклад починалися вже о 6-й ранку та тривали до полудня, після чого наступала обідня перерва до 14:00. Після цього навчальні заняття відновлювалися і тривали до 18-ї, а іноді й до 20-ї години вечора.⁷⁴ Незважаючи на інтенсивність навчання, у Цюрихському університеті студентки навіть домоглися дозволу продовжувати практичні заняття з анатомії і під час канікул.

Масовий виїзд жінок за кордон на навчання викликав занепокоєння у владних колах Російської імперії. Було створено комісію для розробки заходів проти еміграції молоді. Що правда, результатом стало не створення сприятливих умов для навчання жінок, а розпорядження про обов'язкове повернення студенток до 1 січня 1874 року, загрожуючи недопущенням до державної служби у разі невиконання. Така реакція пояснювалась «занепадом моралі» жінок, що перебувають в тимчасовій еміграції. Ясна річ, це спричинило значне обурення серед студенток, які зазнали несправедливих звинувачень в аморальності, що призвело до соціальної стигматизації як серед місцевих жителів, так і співвітчизників.

Таким чином, наполегливе навчання, розлука з рідними, матеріальні труднощі, мовний бар'єр і соціальна критика стали буденністю для європейських студенток з Російської імперії. Вони з нетерпінням чекали іспитів, щоб повернутися на батьківщину, отримати професію та стати економічно незалежними. Однак,

⁷⁴ Там само.

навіть після завершення навчання багато жінок, навіть отримавши докторські ступені, відчували моральне та фізичне виснаження і нерідко переживали розчарування через обмежені можливості реалізації на батьківщині.

У 1862 році Міністерство народної освіти ініціювало опитування провідних університетів країни щодо можливості допуску жінок до вищої освіти. Більшість університетських рад висловилися за надання жінкам права не лише слухати лекції, а й складати іспити на здобуття вчених ступенів із правом педагогічної й медичної практики.⁷⁵

Так, серед громадськості, професорів та інтелігенції набуло поширення переконання щодо необхідності допуску жінок до перш за все медичної освіти. У пресі підкреслювалося, що заняття медициною не лише гідне, але й особливо важливе для жінок, оскільки потреба в фахових кадрах дуже велика.

5 травня 1872 року при Імператорській медико-хірургічній академії були відкриті «Особливі курси для освіти вчених акушерок», що стали першою спробою систематичного надання жінкам вищої медичної освіти в Російській імперії. Назва курсів засвідчувала обмеження жіночої участі в медичній науці, концентруючи її винятково в галузі акушерства. До участі в курсах допускалися жінки, які мали середню освіту (гімназійну або диплом домашньої вчительки), при цьому вступні вимоги були досить високими: письмовий твір з російської мови, усний переклад з латини з граматичним розбором, знання однієї з іноземних мов (німецької або французької), а також математичних дисциплін (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія), фізики, історії та географії на рівні класичних чоловічих курсів.

⁷⁵ Кундій Ж. П. Провідні тенденції становлення та розвитку вищої жіночої медичної освіти на рубежі XIX – XX ст. *Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання*. 2015. Розд. 2. С. 336.

Попри ліміт у 70 осіб, у 1872–1873 навчальному році було прийнято 89 слухачок, що свідчить про значний попит на медичну освіту серед жінок. До 1876 року кількість студенток сягнула 130, з яких половина мала гімназійну освіту⁷⁶.

Навчальна програма загалом відповідала академічному рівню, проте з певними обмеженнями: не викладалися стародавні мови, скорочувався курс хірургії та деяких вузькопрофільних медичних дисциплін (неврологія, офтальмологія, судова медицина, ветеринарія). Натомість акцент робився на поглибленому вивченні акушерства, гінекології та педіатрії. У 1876 році курси були відокремлені від академії й переведені до спеціально переобладнаного Миколаївського госпіталю, термін навчання подовжено до п'яти років. З цього часу вони отримали статус лікарських курсів, однак випускницям видавали лише тимчасові свідоцтва без вказівки фаху, а їхні імена не вносилися до офіційного реєстру лікарів, що суттєво обмежувало можливості професійної реалізації – здебільшого вони могли працювати акушерками чи фельдшерками.

Державні адміністративні структури, попри формальну відсутність заперечень щодо створення медичних інститутів, наполягали на обов'язковій фінансовій самостійності таких закладів. І вже у 1870 році уряд дозволив заснування вищих жіночих курсів у головних університетських центрах. Зокрема, у 1878 році У Києві розпочали діяльність Вищі жіночі курси з двома факультетами історико-філологічним і фізико-математичним, вони мали дворічну навчальну програму. Попри скасування вступних іспитів у 1879 році, вимоги до абітурієнток залишалися високими: необхідною була наявність домашньої наставниці або

⁷⁶ Кундій Ж. П. Провідні тенденції становлення та розвитку вищої жіночої медичної освіти на рубежі XIX – XX ст. *Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання*. 2015. Розд. 2. С. 338.

вчительки з усіх обов'язкових гімназійних дисциплін, а згодом повне проходження гімназійного курсу. Тривалість навчання поступово збільшувалась, програма курсів розширювалась, доповнюючись практичними та курсовими роботами, що зближувало ці курси з класичними вищими навчальними закладами.

Попри успіхи, у 1881 році за ініціативою військового міністра П. С. Ванновського курси були закриті, оскільки їх подальше функціонування було визнане невідповідним потребам військового відомства. У результаті в 1882 році припинився новий набір слухачок, а раніше зарахованим дозволили завершити навчання. Політична реакція 1880-х років призвела до загального згортання жіночої освіти, вже у 1886 році Міністерство народної освіти закрило всі вищі жіночі курси, визнавши їх незадовільними за організацією та невідповідними науковим і виховним вимогам. Закриття жіночих лікарських курсів у 1887 році стало поштовхом до нового етапу боротьби за доступ жінок до вищої медичної освіти.

У 1890 році в Петербурзі було створено Товариство взаємної допомоги жінок-лікарів, а в 1892 році імператор доручив повторно внести до Державної ради законопроект про заснування Жіночого медичного інституту. Відкриття навчального закладу у Петербурзі відбулося в 1897 році. Навчання тривало п'ять років, після чого випускниці отримували звання «жінка-лікар» з правом на лікувальну практику та зайняття лікарських посад, але без права на державну службу чи здобуття наукового ступеня. Лише пізніше програма інституту була офіційно прирівняна до університетських курсів, що дозволило його випускницям набути статусу фахівців широкого профілю.

Значний вплив на становлення жіночої вищої медичної освіти мало прийняття імператорського указу 1905 року, який гарантував університетам автономію у навчальній та науковій діяльності. Це сприяло початку допуску жінок до університетських курсів у 1905–1907 роках. Указ від 28 жовтня 1908 року офіційно

дозволяв жінкам бути слухачками лекцій, однак участь у складанні іспитів їм ще була заборонена.

З 1906 року в Російській імперії поступово формувалася система громадської та приватної вищої медичної освіти для жінок, передусім через створення медичних відділень при жіночих курсах. У тому ж році медичні факультети були відкриті у Одесі, а в 1907 у Києві. Важливим кроком стало заснування у 1908 році психоневрологічного інституту в тодішній столиці імперії Санкт-Петербурзі. У 1910 році відкрилися жіночі медичні інститути в Харкові та Одесі. У програмі були представлені дисципліни гуманітарного та природничого циклів, серед яких історія слов'янських літератур, психологія, педагогіка, історія церкви, англійська мова та інші. Незважаючи на матеріальні труднощі та недостатній рівень підготовки, слухачки демонстрували високий рівень мотивації та академічні успіхи. Однак функціонування цих курсів нерідко відбувалося в умовах політичної напруги й відсутності державного фінансування. Вони існували завдяки внескам слухачок та благодійній допомозі громадськості.

Саме на таких курсах здобула свою освіту Олена Миколаївна Требинська. У період з 1904 по 1907 рік вона була слухачкою курсів професора Лесгафта на природничому факультеті в Санкт-Петербурзі. Однак повного курсу не завершила, оскільки протягом цих років заняття систематично скасовувалися через адміністративні утиски. Тому вона вступила у 1907 році до медичного відділення Київських вищих жіночих курсів, які успішно закінчила 12 грудня 1914 року, про що мала відповідний диплом.⁷⁷

Початок Першої світової війни значно загострив потребу в медичних кадрах, що сприяло прискоренню процесу відкриття нових жіночих і змішаних медичних

⁷⁷ Требинські – українські громадські діячі (1856–1967): Архівні матеріали. Центр. держ. архів-музей літ. і мистецтв України, Ф. 91, спр. 6.

навчальних закладів. Попит на медичні послуги сприяв своєрідній фемінізації медицини, а медичні навчальні заклади в цей період були переведені на державне фінансування. Служила лікарем на фронті також і Олена Миколаївна Требинська, і її брат Дмитро Миколайович Требинський, який теж здобув фах лікаря.

Отже, в Російській імперії відбулася складна і суперечлива еволюція жіночої вищої медичної освіти. Попри численні соціальні, правові та культурні бар'єри, жінки проявляли вражаючу наполегливість у прагненні здобути знання і професійну самореалізацію. Від індивідуальних спроб виїзду за кордон до створення офіційних вищих навчальних закладів для жінок, цей шлях супроводжувався як перешкодами у вигляді державної політики, суспільних упереджень та фінансових труднощів, так і поступовими здобутками. Історії Марії Лучицької, Єлизавети Євреїнової, Олени Требинської та інших жінок засвідчують, що попри формальні обмеження і політичні репресії, жінки не лише домогалися доступу до освіти, але й активно формували нову наукову і професійну спільноту. Ці зусилля стали основою для повноцінної інтеграції жінок у систему вищої медичної освіти вже в XX столітті.

Отже, У другій половині XIX – на початку XX століття на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, відбулися суттєві зрушення у ставленні до жінки як до члена родини, суспільства та суб'єкта освіти. Ці зміни були повільними, суперечливими, однак незворотними. Вони охопили як сферу сімейного виховання, так і структуру освіти, відкриваючи перед жінками нові перспективи для самореалізації.

Однією з ключових тенденцій стала еволюція родинної моделі виховання. Якщо раніше сім'я була жорстко ієрархічною структурою з беззаперечним

домінуванням батька і чоловіка, то з середини XIX століття спостерігається посилення ролі матері у процесі формування особистості дітей, зокрема доньок. Освічені жінки дедалі активніше залучались до педагогічної діяльності в межах родини, що було наслідком поширення ідей Просвітництва, романтизму й нового погляду на дитину як самостійну особистість. Водночас суспільство залишалося патріархальним, і вихід жінки за межі родинної сфери часто розцінювався як виклик традиційному ладу.

У сфері освіти жінок ситуація була ще складнішою. Формально держава декларувала підтримку освітніх реформ, проте на практиці більшість ініціатив фінансувалася коштом громадських об'єднань, меценатів та самих родин. До середини XIX століття доступ до початкової та середньої освіти мали переважно дівчата з дворянських або купецьких родин. Селянки й робітниці залишались поза межами освітнього процесу, що лише поглиблювало соціальну нерівність.

Запровадження інститутів шляхетних дівчат і жіночих гімназій дало старт створенню окремої системи жіночої освіти. Проте навіть у цих закладах навчання було спрямоване передусім на формування «морально-етичного образу жінки» та її підготовку до ролі матері й дружини, а не на інтелектуальний розвиток чи здобуття професії.

Особливо яскраво процес переосмислення ролі жінки проявився у сфері вищої освіти. Попри жорсткі обмеження, жінки демонстрували неабияку наполегливість у прагненні до знань. Відсутність вітчизняної освітньої інфраструктури змушувала їх вирушати за кордон. Саме ці індивідуальні ініціативи стали важливими кроками у формуванні нової генерації жінок-науковців, лікарток, викладачок. Лише з початку XX століття, під тиском суспільного запиту та воєнно-медичних потреб, було створено офіційні вищі курси й медичні інститути для жінок. Це дало змогу першим українкам офіційно здобути фахову освіту на

батьківщині. Проте навіть тоді доступ до освіти вимагав значних зусиль, витрат, сприятливого родинного середовища та готовності долати суспільні стереотипи.

Показовими є історії родини Требинських, де жінки трьох поколінь послідовно здобували освіту від домашнього навчання до медичних курсів. Їхній приклад свідчить, що саме підтримка родини, інтелектуальне середовище та внутрішня мотивація ставали ключовими факторами для успіху в умовах соціальних бар'єрів.

РОЗДІЛ 4. ПРОФЕСІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ЖІНОК МОДЕРНОЇ ДОБИ

4.1. Професійний шлях

На фоні загальних тенденцій почав змінюватися і ринок праці, адже тепер жінки почали відігравати в ньому помітнішу роль. Період на зламі XIX-XX століть став важливим етапом у розширенні професійних можливостей жінок, а також сприяв їхній активнішій участі в публічному житті. Попри численні перешкоди, жінки поступово здобували визнання як працівниці, діячки, а що головне окремі особистості, які можуть бути економічно незалежними. Жінки прагнули рівності з чоловіками, довести свою самостійність та суб'єктність, а праця є одним із головних шляхів до досягнення цієї мети. Найчастіше освічені жінки із забезпечених родин реалізовували свої професійні амбіції в сфері педагогіки, тоді як жінки з нижчих верств були змушені влаштовуватись на важку роботу, наприклад служницями. Проте, сама можливість здобути професію для молодшої жінки тепер ставила під сумнів традиційне уявлення про те, що шлюб є єдиним життєвим шляхом для неї. Значно зростала кількість дівчат, які прагнули закінчувати жіночі навчальні заклади, а також тих, хто намагався здобути фах, щоб мати змогу самостійно себе утримувати. Проте, поєднати роботу з сімейними обов'язками, яких ніхто не «знімав» із жінок вдавалося рідко, тому в таких умовах досягти бажаних результатів було складно.

Швидкі перетворення, які викликали реформи Олександра II, зокрема активне формування нових соціальних і професійних груп, змусили сучасників переосмислити самі поняття «праця» й «професія». Важливу роль у цьому відіграли і зміни в мисленні, та зростання жіночої самосвідомості, адже тепер жінки самі прагнули здобувати освіту, професію, бути незалежними й самостійними. Проте, ні суспільство, ні держава не були готовими до настільки швидкого виходу жінок з

приватної сфери – дому та родини, яка донедавна вважалася єдиним допустимим простором для їхнього життя й діяльності. Так звані «нові жінки» не вписувалися у традиційні уявлення про соціальний порядок і не належали до жодної з усталених категорій. Хоча термін «жіноча праця» існував і раніше, саме в цей період його значення почало суттєво змінюватися, що часто не сприймалося патріархально налаштованою частиною суспільства. Адже раніше «жіночою працею» була виключно робота по дому, тепер термін набував нового трактування і змісту.

Відтак, емансипація сприяла перегляду усталених уявлень про роль жінки в суспільстві, все більше дівчат і жінок прагнули здобувати і обіймати нові для них посади: вчительок, поштарок, телеграфісток, лікарів, що означало зміну уявлень про типово «жіночі» професії. Звичайно, без стереотипів не обійшлося, адже професії, до яких жінки могли долучатися, повинні були відповідати уявленням про їхню «природну» схильність. Наприклад, вважалося що найбільш придатними є заняття, пов'язані з ручною працею, доглядом за хворими, вихованням дітей, а також робота в поштовій службі, торгівлі, бухгалтерії, мистецтві. Але, попри все також побутував стереотип, що здобувати професію та працювати починали жінки, які залишилися самотніми як з власної волі, так і через життєві обставини. Для таких жінок праця ставала способом забезпечення власного майбутнього.

Однак, згідно зі статистикою, участь жінок у багатьох галузях залишалась обмеженою, особливо важко було із доступом до так званих «вільних професій» – письменництва, журналістики, театру⁷⁸. Хоча, суспільство досить спокійно ставилося до жінок, що працювали в творчих професіях, зокрема в публіцистиці. Це пояснювалося тим, що така праця не передбачала регулярної зайнятості й не становила прямої загрози для родинного життя. Згодом жінки почали працювати в

⁷⁸ Черчович І. І. Професійна реалізація жінок кінця ХІХ – початку ХХ століття: на прикладі українського суспільства Галичини . *Новітня доба*. 2013. Вип. 1. С. 10.

приватних офісах та підприємствах, а з кінця 1860-х років отримали змогу обіймати посади і на державній службі. Проте навіть там вони займали лише нижчі посади, отримували нижчу зарплату й не мали доступу до службових привілеїв⁷⁹.

Професія вчительки була однією з найпоширеніших серед українок. Її популярність пояснювалася як браком альтернатив у виборі фаху, так і впливом суспільного ідеалу національного виховання, реалізованого через школу. Багато жінок, які обирали вчителювання, вважали це своєю місією перед народом. Учительська праця відкривала можливості не лише для професійної реалізації, а й для участі в громадському житті. Саме з числа вчительок виходили активні діячки, письменниці, поетеси, адже суспільство визнавало й підтримувало громадську активність жінок-вчительок. Образ вчительки у суспільстві набув символічного значення – як приклад жертовності, просвітництва і патріотизму. У суспільній уяві саме вона виховувала не лише дітей, а й формувала нове національно свідоме покоління.

Крім ідеологічної прив'язаності окремих професій до «жіночої природи», існували й інші причини, з яких жінок охоче приймали на посади вчительок, з повним схваленням з боку громадськості. Найбільше жінок працювало в земських та народних школах, які вважалися найнижчим рівнем системи освіти⁸⁰. Зарплати в таких школах були низькими навіть для чоловіків, а жінки отримували ще менше⁸¹. Побутові умови вчителів у сільській місцевості були дуже складними, і суспільство сприймало їх радше як подвижників, ніж як звичайних працівників. Вважалося, що

⁷⁹ Черчович І. І. Професійна реалізація жінок кінця XIX – початку XX століття: на прикладі українського суспільства Галичини. *Новітня доба*. 2013. Вип. 1. С. 11.

⁸⁰ Драч О. О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2005. № 14. С. 48.

⁸¹ Драч О. О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2005. № 14. С. 48.

викладати в земській школі може лише людина з особливим покликанням. Чимало чоловіків уникали такої роботи, а для багатьох жінок це був єдиний спосіб здобути стабільний заробіток. Хоча рівень освіти вчительок часто був не нижчим, а іноді й вищим за чоловічий, вони могли знайти роботу тільки в цій погано оплачуваній сфері.

У публікаціях тогочасної преси нерідко зустрічаються матеріали, присвячені непростому становищу українських учительок, які працювали в сільській місцевості. У статтях і замітках розповідалося про труднощі, з якими вони стикалися у своєму повсякденному житті – погані умови проживання, нестача ресурсів для роботи, упереджене ставлення з боку місцевої адміністрації. У таких обставинах професія вчительки, яка для багатьох сприймалась як покликання, набувала іншого значення, і просто ставала засобом виживання, а не виявом особистої пристрасті⁸².

Конкуренція за вчительські посади серед жінок була значною, особливо в містах. Часто призначення на посаду залежало не стільки від кваліфікації, скільки від знайомств, покровительства чи родинних зв'язків. Умови праці в містах справді були привабливішими, тому жінки прагнули здобути саме такі посади, іноді звертаючись навіть до впливових осіб. Адже для жінок важливим здобутком у професійній діяльності була фінансова незалежність. Вона давала можливість розпоряджатися власними коштами, покращити умови життя та планувати майбутнє. Для незаміжніх жінок фінансові ресурси також мали стратегічне значення: їх часто розглядали як внесок у майбутнє подружжя.

Жінкою, що здобула педагогічну освіту в родині Требинських була Марія Миколаївна Требинська (Євреїнова). Так, по закінченню гімназії вона відразу відправилась працювати вчителькою до Ваганичської народної школи. Щоправда,

⁸² Там само.

пропрацювала вона там недовго, адже згодом вийшла заміж, і переїхала жити в маєток до свого чоловіка, також дворянина, Миколи Вікторовича Требинського (??? – 1888 рр.). Проте, незважаючи на переїзд та сімейне життя вчителювати жінка не перестала. Вона організувала у своєму маєтку на Полтавщині школу, де займалась освітою селян.⁸³

Поступово жінки почали здобувати роботу і в інших сферах. Наприклад, першою українською установою, яка почала приймати жінок на роботу, став банк у місті Стрий. Зокрема, Ольга Тишинська-Бачинська працювала там бухгалтером, а згодом увійшла до складу дирекції⁸⁴.

Окремою і однозначно вартою уваги варта і професія медицині для модерної жінки. Свою компетентність та авторитет випускницям медичних курсів доводилося щоденно виборювати в чоловічому товаристві лікарів. Активно зростала кількість жінок, які працювали фельдшерками, акушерками, санітарками, лікарками. Вони обслуговували сільське населення, працювали в земських лікарнях, брали участь у кампаніях з боротьби з епідеміями. Їхня роль була важливою особливо в сільській місцевості, де нестача медичного персоналу була хронічною проблемою. Жінки-медикині часто поєднували професійну діяльність із просвітництвом: навчали селянок гігієни, надавали консультації з догляду за дітьми, займалися вакцинацією. В родині Требинських медиками працювали Єлизавета Євреїнова та Олена Требинська. Олена одразу ж після закінчення навчання прибула на роботу до хірургічного відділення госпіталю. Протягом всієї кар'єри вона не змінювала професії і залишалась вірною покликанню. Також, окрім

⁸³ Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. с. 229.

⁸⁴ Черчович І. І. Професійна реалізація жінок кінця ХІХ – початку ХХ століття: на прикладі українського суспільства Галичини . Новітня доба. 2013. Вип. 1. С. 16.

звичайного лікування пацієнтів, вона займалась лабораторною роботою, проводила дослідження, писала наукові статті на актуальні теми.⁸⁵ Серед наукових інтересів Олени Миколаївни було дослідження сухот (якими вона до речі і сама хворіла), дослідження методів аналізу крові та профілактики грипу. Ще однією діяльністю, якою займалась Требинська був переклад різних творів та віршів з англійської та французької мов. Найбільше перекладів вона здійснила віршів Рабіндраната Тагора, оскільки була поціновувачкою його творчості. Крім того, Олена Миколаївна була науковим співробітником ВУАН та перебувала у складі редакторів словника української мови (1912 – 1936рр.).

Тітка Олени Миколаївни, Марія Вікторівна Лучицька, також професійно займалась перекладом та написанням наукових робіт, і допомагала в дослідженнях Івану Лучицькому. Крім того, вона була членом розпорядчого комітету Вищих жіночих курсів, де викладав її чоловік.⁸⁶ Цікавим фактом є те, що Марія Вікторівна стала і відомою домовласницею. Так, отримавши в спадок ділянку, вона наказала очистити її від старої забудови та спорудила там п'ятиповерхівку, з якої мала дохід.

⁸⁷

Газетні оголошення дають уявлення про те, які саме професії були найбільш затребуваними для жінок. Це були: управительки домашнього господарства, приватні вчительки або інструкторки, а також доглядальниці. У вимогах до кандидаток зазвичай зазначали соціальний статус (часто шукали незаміжніх жінок або вдів), рівень освіти, вік, національність (віддавали перевагу «руським»), стан

⁸⁵ Требинські – українські громадські діячі (1856–1967): Архівні матеріали. Центр. держ. архів-музей літ. і мистецтв України, Ф. 91, спр. 6.

⁸⁶ Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. С.219.

⁸⁷ Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. С. 224.

здоров'я та поведінку. Роботодавці наголошували на відсутності шкідливих звичок і добрій репутації. Зі свого боку, найбільш активними шукачками роботи були випускниці учительських семінарій та вдови. Вдови часто забезпечували себе, відкриваючи невеликі пансіони для школярів чи студентів з провінції або влаштовувались управительками в домівки священиків. У власних оголошеннях жінки нерідко зазначали статус померлого чоловіка або походження, наприклад: «вдова по уряднику», «зі священичої родини»⁸⁸.

Найбільш нестабільною була робота служниці: її могли звільнити без попередження, як і сама працівниця могла залишити роботу з будь-якої причини. Письмові угоди укладали рідко – здебільшого домовленості були усними. Деякі жінки мали так звані рекомендаційні книжечки, що підтверджували їхню порядність і досвід, але важко сказати, наскільки вони були поширені. Робота служниці зазвичай розглядалася як тимчасовий заробіток. Для молодих незаміжніх жінок це був спосіб зібрати кошти на придане, для вдів чи самотніх – необхідність у зв'язку з економічними труднощами. Загалом у суспільстві ця праця сприймалася зі зневагою: побутувала думка, що служба – це найнижчий вид праці, який міг легко стати кроком до аморальної поведінки. Особливо в місті, де було більше можливостей для непублічного життя, молоді дівчата часто піддавалися різним спокусам. Історії про романтичні чи сексуальні зв'язки служниць з господарями поширювались не лише через приватне листування, а й через публіцистику. Це породжувало стереотипи, які, своєю чергою, негативно впливали на правовий захист жінок у суді⁸⁹. Попри це, життя служниці могло мати різні форми – від суворо підлеглих до більш дружніх, іноді навіть родинних стосунків із господарями. Все

⁸⁸ Черчович І. І. Професійна реалізація жінок кінця XIX – початку XX століття: на прикладі українського суспільства Галичини. Новітня доба. 2013. Вип. 1. С. 16.

⁸⁹ Троян С. Жіноча праця в домогосподарствах: від наймичок до служниць. Соціум. Альманах соціальної історії. 2011. Вип. 8. С. 183.

залежало від культури родини, її ставлення до працівниці та соціальних норм, які панували в домі.

Певне уявлення про місце жіночої оплачуваної праці в домашньому господарстві на межі XIX–XX століть дають дані Всеросійського перепису населення 1897 року⁹⁰. За характером виконуваної роботи прислуга поділялася на дві основні групи – спеціалізовану (яка офіційно наймалася для виконання чітко визначених обов'язків) і неспеціалізовану, яку брали на роботу одразу для виконання всієї домашньої роботи. Спеціалізація жіночої праці в домашньому секторі була досить широкою і включала понад десяток окремих «професій». Серед таких спеціалізацій були: економка, годувальниця та нянька, кухарка, покоївка, «дівчата», які виконували дрібну допоміжну роботу, а також значна група жінок, зайнятих фізичною працею (прачки, прибиральниці, помічниці тощо). Зрозуміло, що не всі ці типи працівниць були необхідними в кожному домі. Кількість і функції прислуги в конкретній родині залежали від кількох взаємопов'язаних чинників: рівня матеріального достатку господарів, розміру житла, потреб у тій чи іншій роботі.

На тлі різкого скорочення кількості спеціалізованих домашніх працівниць (нянь, кухарок) і зростання вартості їхньої праці, значно підвищився попит на «працівниць широкого профілю». Навіть ті жінки, яких наймали для виконання конкретної функції, часто змушені були виконувати ще багато інших, зовсім різнопланових завдань⁹¹.

⁹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т. 1: Распределение населения по губерниям, уездам и населенным местам. СПб., 1897.

⁹¹ Троян С. Жіноча праця в домогосподарствах: від наймичок до служниць. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2011. Вип. 8. С. 186.

Водночас чимало справ, які раніше традиційно виконували наймані працівники, почала виконувати сама господиня дому. І чим більше часу й сил вона вкладала в родинне господарство, тим вищі вимоги висувала до своєї прислуги, тим менш охоче погоджувалась витратити гроші на велику кількість прислуги. Надвали перевагу плочуку жінки, що зможе втконувати всю необхідну роботу та не буде вимогливою до роботодавців.

Можливість заробити на життя водночас зменшувала шанси на створення сім'ї. Жінки часто отримували нижчу оплату за ту саму роботу, що й чоловіки⁹², а також працювали в гірших умовах, не пристосованих до їхніх фізіологічних потреб. Для низькооплачуваних посад, зокрема некваліфікованої роботи або прислуги, наявність родини іноді взагалі розглядалася як перешкода до працевлаштування. Наприклад, служниці мусили постійно перебувати у помешканні роботодавців. Також жінки зізнавалися, що навіть маючи початкову освіту, після важкого дня не мали ні сил, ні бажання читати.

Зі зростанням кількості працюючих жінок дедалі актуальнішим ставало питання поєднання ними професійної діяльності та материнства. Особливо це стосувалося незаміжніх жінок, які часто ставали матерями позашлюбних дітей. У таких випадках їх звинувачували в дітовбивствах, незаконних абортах або в залишенні дитини. Жінки, які не мали змоги доглядати за немовлятами, зверталися до родичів або передавали дітей на виховання доглядальницям. Такі жінки зазвичай самі мали дітей і приймали інших на догляд, щоб мати додатковий заробіток. Серед жінок з вищих соціальних верств українського суспільства питання вибору між кар'єрою та родиною виникало рідко. У таких випадках пріоритет майже завжди надавався родині.

⁹² Драч О. О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2005. № 14. С. 49.

Жінки, які працювали, не мали жодних гарантій: їх могли звільнити без пояснень, а їхнє особисте життя підлягало контролю, вони ставали об'єктами образ, сексуальних домагань або насильства з боку керівництва чи колег. Крім того, навіть після влаштування на роботу жінка не була впевнена, що зможе повноцінно реалізувати свої професійні навички.⁹³

Попри зростання кількості жінок у різних професіях, навіть на початку XX століття працівниця-інтелігентка залишалася незвичним явищем для суспільства й держави. Її право на працю постійно ставилося під сумнів, причини, що змушували жінок шукати роботу, не сприймалися серйозно, а саму працю часто називали примхою або модним захопленням представниць буржуазії. Такі жінки автоматично потрапляли в категорію «буржуазних», які працювали не з потреби, а з бажання, а тому, нібито, забирали роботу у «справжніх» пролетарок. У результаті їм самим доводилося захищати своє право на професію й працю.

Таким чином, жіноча праця на межі XIX–XX століть була складною й багатогранною. Жінки намагалися пристосуватися до нових соціально-економічних умов, створюючи власні ініціативи, влаштовуючись на доступні роботи, долаючи численні упередження та обмеження. Їхнє прагнення до економічної самостійності свідчить про глибокі зміни в жіночій ролі та місці в суспільстві цього періоду. Жінки обирали професійний шлях або через сильне прагнення до самореалізації, незважаючи на суспільні уявлення, або через вимушені життєві обставини. Потреба у власному доході залежала від соціального статусу: для інтелігентних родин перспективне заміжжя було головним способом забезпечити майбутнє жінки. Однак, усе частіше батьки дівчат забезпечували їм спеціальну освіту, готуючи до

⁹³ Черчович І. І. Професійна реалізація жінок кінця XIX – початку XX століття: на прикладі українського суспільства Галичини . Новітня доба. 2013. Вип. 1. С. 17.

самостійного життя в разі потреби. Для жінок із малозабезпечених родин праця була не вибором, а необхідністю. Зазвичай вони працювали на низькооплачуваних або некваліфікованих посадах і ставали заручницями умов, у яких опинилися, а також суспільних уявлень і упереджень щодо своїх професій. Їхній досвід значно відрізнявся від досвіду освічених і заможніших жінок, яким було доступно більше варіантів для поєднання особистого та професійного життя.

4.2. Соціальна реалізація

Основна громадська активність жінок виявлялася у заснуванні благодійних організацій і просвітницьких об'єднань. У країнах, де жінки не мали політичних прав, формувалися рухи, які об'єднували активісток у боротьбі за рівні права на освіту та професійну реалізацію. У Великій Британії з 1860-х років діяли товариства, що виступали за надання жінкам виборчого права; у Франції виникали спеціалізовані журнали й жіночі організації, а в Швеції на межі століть жінки вже могли обиратися до місцевих органів влади⁹⁴. Основою ідеології жіночого руху стала концепція освіченої та самостійної жінки. У більшості європейських країн ключовими завданнями жіночих об'єднань проголошувалися рівні права на освіту, професійну діяльність та участь у виборах.

У другій половині XIX століття, незважаючи на несприятливі політичні умови, українські жінки все чіткіше усвідомлювали свою роль у культурному, освітньому, соціальному та економічному розвитку суспільства. На початку XX століття, зокрема у 1901 році, в Києві було створено жіночу громаду, яка у 1919 році досягла приєднання українських представниць до Міжнародної ради жінок (членство було перерване у 1929 році й поновлене лише у 1996 році). У той самий

⁹⁴ Бондаренко О. О. Зародження та розвиток жіночого руху в Наддніпрянщині (кінець XIX – початок XX ст.). Вісник науки та освіти. 2023. №3(9). С. 671.

період у Києві та Харкові почали діяти Товариства захисту працюючих жінок, що базувалися більше на соціалістичних, ніж на феміністичних засадах, і ставили за мету захист прав жінок-робітниць⁹⁵.

На початку ХХ ст. українські жінки активно долучалися до політичного життя: вони виступали за доступ до вищої освіти, можливість викладацької діяльності та поширювали ідеї рівноправ'я через друковані видання. Жіночий рух у Наддніпрянській Україні вирізнявся прагненням до «самозахисту» й утвердження національної ідентичності через освіту та культуру.

Жінки все активніше входили у культурно-мистецький простір: представниці середнього класу не лише публікувалися, але й брали участь у публічних виступах. Так, письменниця Леся Українка, науковиця Софія Русова та акторка Марія Заньковецька стали помітними постатями культурного життя. Серед жінок-художниць виділяється Марія Раєвська-Іванова, яка у 1882 році створила автопортрет із ученицею й була визнана Петербурзькою академією мистецтв як перша українська жінка-художниця.

У 1884 році на базі вищих жіночих курсів було організовано перший український жіночий гурток, очолюваний Оленою Доброграєвою. Головною метою діяльності було поширення культурно-освітніх ініціатив серед населення. Учасниці гуртка вивчали історію, побут і традиції України, організовували публічні лекції за участі викладачів Київського університету. Вагомий внесок зробив історик Володимир Антонович, який, окрім історії, читав для гуртківців курси географії та етнографії. Студентки активно популяризували знання серед широких верств населення: видавали часописи, поширювали літературу, працювали в недільних школах. Значну роль у жіночому русі відіграли й народницькі ініціативи, у межах

⁹⁵ Там само. С. 673.

яких жінки виступали проти патріархальних стереотипів, захищаючи свої громадянські права, що сприяло зростанню їхнього авторитету в суспільстві.⁹⁶

У 1890-х роках активізувалося створення жіночих благодійних і просвітницьких товариств. Дружини інтелігенції – зокрема професорів і священиків – брали участь у церковній та культурно-освітній діяльності. У 1887 році в Києві Олена Пчілка (Михайлина Драгоманова) та Софія Драгоманова організували Товариство українських жінок, яке мало на меті піднесення національної культури та просвіти.

Родина Требинських також не стояла осторонь громадського життя Наддніпрянщини. Наприклад, Марія Вікторівна Лучицька від 1875 року займалася дитячим притулком в Києві для дітей робітників, де співпрацювала з А. Кістяківською та Людмилою Драгомановою. Ці притулки функціонували завдяки безкорисливій роботі інтелігентних жінок. Для утримання цих притулків влаштовували благодійні вечори, бали, концерти, лекції, новорічні ранки, лотереї, збирали кошти, пожертвування. Згодом Марію Лучицьку обрали секретарем Товариства грамотності, на цій посаді вона працювала 15 років. Також вона стала членом розпорядчого комітету Вищих жіночих курсів, на яких згодом викладали й чоловіки, допомагала влаштовувати в Києві перші концерти М. В. Лисенка. А крім того підтримувала багато соціальних контактів із непересічними діячами України: Миколою Костомаровим, Михайлом Старицьким, Олександром Кониським, Іваном Тургенєвим, Петром Лавровим, Миколою Некрасовим, Миколою Ге⁹⁷. Крім того, Іван Лучицький, чоловік Марії Вікторівни, вів активну громадську діяльність, тому

⁹⁶ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. : монографія. Одеса : Астропринт, 1998. С.273.

⁹⁷ Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. с. 220.

у них вдома по вівторках часто збирались однодумці, утворивши гурток «бродників», відповідно Марія Вікторівна теж була активно залучена і в цю діяльність.⁹⁸

Активно займалась благодійністю і вдова брата Марії Вікторівни Лучицької, Марія Миколаївна Требинська. Її діяльність була спрямована на допомогу бідних селянських родин. Вона відкрила у с. Троїцькому хату-читальню, школу, а також займалась просвітницькою роботою серед селян.⁹⁹ Також вона була активною учасницею Товариства грамотності, та займалась фінансуванням видавництва газети «Киевские отклики». Як і Марія Вікторівна вона мала багато контактів із відомими та активними діячами того часу, так наприклад частими гостями в помешканні Требинської були родини: Антоновичів, Драгоманових, Косачів, Старицьких, Лисенків. Офіційно вона не пов'язувала себе із жодним гуртком, натомість створила свій простір, який називали салоном, журфіксами або гуртком. Засідання в салоні не були офіційними, жодних протоколів там не велося, проте збереглися спогади учасників, що зазначали про проведення вечорів музики, поезії, святкування роковин Шевченка, часто обговорювалися актуальні політичні та соціальні новини, приходили лідери громадської думки, діячі культури та мистецтва.¹⁰⁰

Проте реалізації жіночих ініціатив суттєво перешкоджали Емський указ 1876 року та Валуєвський циркуляр 1863 року, які забороняли друк українською мовою науково-популярної та релігійної літератури, що призвело до закриття недільних шкіл і тимчасового сповільнення національного і культурного розвитку жіночого

⁹⁸ Там само С. 221.

⁹⁹ Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. 490 с.229

¹⁰⁰ Там само С. 231

руху. В цьому контексті діяльність Марії Вікторівни Требинської сприймалась імперськими структурами як українофільська і на неї неоноразово писалися доноси.

101

Отже, у другій половині XIX – на початку XX століття жіночий рух в Україні набував дедалі виразнішого характеру, незважаючи на політичні обмеження та імперські заборони. Українські жінки активізувалися у сферах благодійності, освіти, культури та громадської діяльності, поступово виходячи за межі традиційної ролі. Вони організовували товариства, гуртки, салони, притулки, школи, видавали літературу й боролися за рівні права на освіту та професійну реалізацію. Постаті на кшталт Марії Вікторівни Лучицької та Марії Миколаївни Требинської стали прикладом жіночого лідерства, що поєднувало гуманізм, інтелектуальну активність та національно-просвітницьку місію. Їхня діяльність суттєво вплинула на формування української культурної еліти та сприяла утвердженню національної ідентичності. Незважаючи на тиск з боку царської влади, жіночі ініціативи стали важливою складовою громадського життя Наддніпрянської України й заклали підґрунтя для подальшого розвитку феміністичних та освітніх рухів.

Тож, можемо зробити висновки, що у модерну добу українське суспільство переживало суттєві трансформації, які охоплювали не лише політичні та економічні процеси, а й соціальні, що були пов'язані з переосмисленням ролі жінки. В цей період жінки дедалі активніше виходили за межі приватного простору родини й долучалися до сфери оплачуваної праці, освіти, громадської та культурної діяльності. Це був надзвичайно важкий, але водночас важливий етап у боротьбі за

¹⁰¹ Там само С. 233

соціальну видимість, економічну незалежність і право голосу жінки як повноправної учасниці суспільного життя.

У соціальному сприйнятті жіноча праця довго залишалась маргіналізованою. Застарілі уявлення про «природне» призначення жінки як берегині домашнього вогнища вели до того, що працюючу жінку часто розглядали як виняток або як особу, що «вимушена» працювати через невдалі життєві обставини. Водночас суспільне визнання здобували ті професії, які відповідали уявленням про жіночу «ніжність», «турботливість» і «жертвність».

Водночас із розвитком жіночої праці активно формувався і громадський жіночий рух. Українські жінки, незважаючи на політичні обмеження Російської імперії, створювали ініціативи для участі в громадському і культурному житті. Вагому роль у формуванні жіночого руху відіграли й міжнародні ідеї – концепції рівноправ'я, освіченої та самостійної жінки.

Таким чином, жіноча праця й громадська активність на межі XIX–XX століть стали одним із найважливіших факторів соціальної модернізації. Вони не лише змінили статус жінки, а й сприяли утвердженню нових суспільних цінностей – освіти, солідарності, національної гідності та соціальної справедливості. Саме завдяки цим зусиллям було підготовлено ґрунт для наступних етапів феміністичного руху, а також для визнання жінки як повноправної суб'єкти історичного процесу. Усе це свідчило про поступову інтеграцію України у загальноєвропейські феміністичні тенденції, попри жорсткий тиск з боку імперської влади.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження, яке охоплює період другої половини XIX – першої половини XX століття, вдалося комплексно розкрити динаміку трансформацій у становищі жінки в українському суспільстві крізь призму модернізаційних процесів, правових реформ, освітніх зрушень та культурних впливів. Особливістю дослідження стало поєднання макроісторичного аналізу із мікроісторичним підходом, що дало змогу розглянути як загальносуспільні тенденції, так і специфічний досвід окремої родини, Требинських, як джерела реконструкції жіночих біографій.

Проведений аналіз історіографії продемонстрував, що жіноче питання на довгий час було маргіналізованим у межах радянської наукової парадигми, де тема жінки розглядалася винятково через призму класової боротьби або як допоміжний елемент соціалістичної модернізації. Лише із кінця XX століття відбувся серйозний перегляд цієї теми, що проявився у появі ґрунтовних фахових досліджень, присвячених емансипації, жіночій освіті, професіоналізації, приватному та публічному просторам жіночого досвіду. Праці О. О. Драч, О. Р. Кісь, Л. О. Смоляр стали надзвичайно важливими у цьому процесі. Вони поєднують класичні історичні підходи з сучасними інтерпретаціями гендерної теорії, методами соціальної історії та мікроісторії. У поєднанні з новітніми підходами західної історіографії, що наголошують на повсякденності, індивідуальності, тілесності й голосі жінки як історичного суб'єкта, це створило підґрунтя для формування сучасного бачення історії жінок у модерну добу.

Суспільні та правові трансформації, що торкалися жінки, розгорталися на тлі глибоких змін у державному та соціальному ладі Російської імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна. Ці трансформації не були одномоментними, навпаки, це був складний і суперечливий процес, який відбувався під впливом

зовнішніх та внутрішніх чинників. З одного боку, політична реакція, обмеження політичних прав і збереження абсолютної монархії гальмували зміни у правовому становищі жінки. З іншого: саме ці обмеження стимулювали жінок до активного пошуку альтернатив, зокрема через освіту, професійну діяльність, участь у благодійних та просвітницьких товариствах. Саме у цей період формується образ «нової жінки» – освіченої, діяльної, здатної до інтелектуального розвитку та громадської участі. Європейські впливи відіграли важливу роль у формуванні ідеологічних основ жіночого руху. У роботі окреслено, як ідеї французьких, британських і німецьких просвітителів, соціалістів-утопістів, філософів та феміністок пронизували інтелектуальний простір українського суспільства. Українські жінки не лише запозичували ці ідеї, але й трансформували їх відповідно до місцевого контексту, де жіноча емансипація нерозривно пов'язувалася з питанням національного визволення, культурного відродження та соціального прогресу. Цей синтез фемінізму і патріотизму сформував своєрідний український варіант жіночої модерності.

Окрему увагу в роботі приділено змінам у системі виховання та освіти дівчат. Було встановлено, що освіта в умовах XIX – початку XX століття набула рис універсального інструмента соціальної мобільності, навіть попри її вибірккову доступність. У родинному середовищі жінка вже не мислилася виключно як майбутня домогосподарка, а виховувалася із врахуванням можливості її самореалізації поза межами родини. У дворянських родинах, зокрема в родині Требинських, простежується особлива увага до системного навчання, формування інтелектуального капіталу, що відкривало можливості для участі у публічному житті. Це руйнувало традиційні уявлення про «жіночу долю» як замкнуту і підлеглу.

Також дослідження показало, що професійні можливості жінок модерної доби, попри значну обмеженість, все ж поступово розширювалися. Хоча суспільні стереотипи залишалися потужними, жінки почали активно освоювати нові для себе простори: від медицини й педагогіки до адміністративної праці та журналістики. Участь жінок у суспільному житті через громадські товариства, просвітницьку діяльність, благодійність стала ключовим етапом у формуванні нової жіночої суб'єктності. У цьому контексті освіта виступає не лише як інструмент особистого розвитку, а як форма символічного капіталу, що легітимізує жінку як рівноправну учасницю суспільного процесу.

Цінним внеском у дослідження стали матеріали фонду родини Требинських, що зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. На прикладі біографій Олени Миколаївни Требинської, Марії Миколаївни Требинської (Євреїнової), Єлизавети Миколаївни Євреїнової, Марії Лучицької (Требинської) не лише реконструювати конкретні життєві траєкторії жінок, а й виявити загальні моделі поведінки, освітні й виховні стратегії, ставлення до праці, шлюбу, громадської участі. Через аналіз щоденників, листів, атестатів, документів про освіту та професійну діяльність вдалося сформулювати уявлення про те, як жінки з інтелігентського середовища сприймали зміни своєї доби й адаптувалися до них. Матеріали родини Требинських слугують не лише джерелом приватної історії, але й своєрідним дзеркалом, у якому відображено глибші структурні процеси епохи.

Узагальнюючи результати, варто наголосити, що жіноча емансипація в українських умовах була не лише соціальним і правовим, а передусім культурним явищем. Вона відбувалася в умовах імперської залежності, культурної асиміляції, правових обмежень, але водночас черпала силу з родинних традицій, інтелектуального спадку й натхнення європейськими прикладами. Формування нової ролі жінки супроводжувалося боротьбою зі стереотипами, переосмисленням

ідентичності, поступовим утвердженням жінки як активної та самостійної фігури в історичному процесі.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Вільшанська О. Л. Вдалий шлюб в уявленнях городян в другій половині XIX – на початку XX ст. (На основі джерел особистого походження та художньої літератури). *Сторінки вітчизняної соціально-економічної історії*. 2012. № 20.
2. де Бовуар С. Друга стаття : у 2 т. пер. з фр. Н. Воробйова, П. Воробйов, Я. Собко. Київ : Основи, 1994.
3. Кирило-Мефодіївське братство. Проект Конституції Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847). Збірник документів з історії України XIX ст. Київ, 1999. С. 45–48.
4. Лучицкая М. Я. Воспоминания. *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*. 2007. С. 237–346.
5. Мілль Дж. Підкорення жінки. пер. з англ. І. Іщук. Київ : Основи, 1995. 136 с.
6. Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко. 1929–1941. упоряд. та передм. В. Сергієнко. Харків : Права людини, 2023. 496 с.
7. Полонська-Василенко Н. Спогади. упоряд. В. Шевчук. Київ : Вид. дім «Кєво-Могилянська академія», 2011. 542 с.
8. Свод законов Российской империи. Т. X. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857.
9. Сидорчук Т. Листи Наталії Полонської-Василенко до Омеляна Пріцака як джерело про видання праць Миколи Василенка в «Гарвардській серії українських студій» (1970–1971). *Український археографічний збірник*. 2016. Т. 22/23, вип. 19/20.
10. Старигов Г. Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва

- України. *Український археографічний збірник*. 2016. Т. 22/23, вип. 19/22. С. 77–114.
11. Тимчасові правила про пресу, затверджені 6 квітня 1865 р. *Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання друге*. Т. 40. СПб. : Друк. II Відділення Власної Й. І. В. канцелярії, 1866. № 42072. С. 665–670.
 12. Требинські – українські громадські діячі (1856–1967). Центр. держ. архів-музей літ. і мистецтв України. Ф. 91. Оп. 1.
 13. Michelet J. *La Femme*. Paris : Librairie Nouvelle, 1859. 400 p.
 14. Nietzsche F. *Also sprach Zarathustra*. Chemnitz : Ernst Schmeitzner, 1883–1885. 320 p.
 15. Nietzsche F. *Die fröhliche Wissenschaft*. Chemnitz : Ernst Schmeitzner, 1882. 280 p.
 16. Nietzsche F. *Jenseits von Gut und Böse*. Leipzig : C. G. Naumann, 1886. 300 p.
 17. Proudhon P.-J. *De la justice dans la révolution et dans l'Église*. Paris : Guillaumin, 1858. 350 p.
 18. Rousseau J.-J. *Émile, ou De l'éducation*. Genève : Marc-Michel Rey, 1762. 430 p.
 19. Schopenhauer A. *Parerga and Paralipomena*. Vol. II. Leipzig : Verlag von Wilhelm Engelmann, 1851. 500 p.
 20. Weininger O. *Geschlecht und Charakter*. Leipzig : Verlag von Wilhelm Friedrich, 1903. 400 p.

Література

21. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. *Жінки у громадському житті України (1884–1939)*. Київ : Либідь, 1995.

- 22.Бондаренко О. О. Зародження та розвиток жіночого руху в Наддніпрянщині (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник науки та освіти*.2023. №3(9). С. 637-683.
- 23.Драч О. О. Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. № 18. С. 223–230.
- 24.Драч О. О. Жінка-лікарка у Східній Європі модерної доби: виборена професійна правоздатність. *Temporis filia veritas : Monographie collective. Paris–Varsovie : Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre*, 2024. С. 14–34.
- 25.Драч О. О. Новації жіночої освіти модерної доби крізь призму мікроісторії родини (на матеріалах Російської імперії). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 362 (29). С. 80–89.
- 26.Драч О. О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст.: загальноімперські тенденції та регіональні особливості. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 115–118.
- 27.Драч О. О. Студентки з Російської імперії в європейських університетах: новий спосіб представництва держави (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. 35 (248). С. 94–99.
- 28.Драч О. О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2005. № 14. С. 48–51.
- 29.Драч О. О., Губенко І. Вища жіноча медична освіта Східної Європи: історія становлення. «Terrae motor, solis caelique stator»: *Monografia zbiorowa z okazji 550 rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika*. Warszawa–Paryż, 2023. С. 16–43.
- 30.

- 31.Заруба В. М. Українські серби Угричичі-Требинські. Історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ЛІРА, 2023. 490 с.
- 32.Кісь О. Р. Жінка в традиційній українській культурі: друга половина XIX-початок XX ст. Інститут історії України НАН України. Львів. 2008. С. 272.
- 33.Кісь. О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. Інститут історії України НАН України. 2012. Вип. 2. С. 159-172.
- 34.Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ : МП «Леся», 2007. С. 65.
- 35.Кобченко К. Жінки з Наддніпрянської України у вищій школі Швейцарії (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2005. Вип. 39–40. С. 611–627.
- 36.Кобченко К. Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кін. XIX – поч. XX ст.). *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 5 (43). С. 128–133.
- 37.Кобченко К. Участь вчених-істориків Університету святого Володимира в організації вищої жіночої освіти.
- 38.Ковалик М. Модерна жінка в літературі межі XIX–XX століть: російський та європейський досвід. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2011. Вип. 85. С. 194–202.
- 39.Кундій Ж. П. Провідні тенденції становлення та розвитку вищої жіночої медичної освіти на рубежі XIX – XX ст. *Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання*. 2015. Розд. 2. С. 332–340.
- 40.Нестерцова-Собакарь О. В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2014. 388 с.
- 41.Онипченко О. І. Жінки-матері у статевому вихованні дітей та підлітків (кінець XIX – початок XX ст.). *Monografia pokonferencyjna. Pedagogika*. С. 83–86.

- 42.Пушкарьова Н. Від «Жіночих студій» до «Гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. за ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів : ВНТЛ Класика, 2003. С. 15–45.
- 43.Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. : монографія. Одеса : Астропринт, 1998. С.408.
- 44.Смоляр Л. О., Галаган В. Я., Калиновська І. Г. та ін. Жіночі студії України. Жінка в історії та сьогодні. Одеса : АстроПринт, 1999. 440 с.
- 45.Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 63–74.
- 46.Троян С. Жіноча праця в домогосподарствах: від наймичок до служниць. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2011. Вип. 8. С. 177–192.
- 47.Черчович І. І. Професійна реалізація жінок кінця XIX – початку XX століття: на прикладі українського суспільства Галичини. *Новітня доба*. 2013. Вип. 1. С. 7–18.
- 48.Abrams L. The Making of Modern Woman. London : Longman, 2002.
- 49.Crowston C. L. Women, Gender, and Guilds in Early Modern Europe: An Overview of Recent Research. 2008. Supplement. P. 19–44.
- 50.Cruea S. M. Changing Ideals of Womanhood During the Nineteenth-Century Woman Movement. *University Writing Program Faculty Publications*. 2005. No. 1.
- 51.Cuesta J. Women in Academia from the 19th to the 21st Century. *Culture & History Digital Journal*. 2019. Vol. 8, № 1. Режим доступу: <http://cultureandhistory.revistas.csic.es> (дата звернення: 12.03.2024).

52. De la Croix D., Vitale M. Women in European academia before 1800 – religion, marriage, and human capital. *European Review of Economic History*. 2023. Vol. 27, No. 4. P. 506–532.
53. Gasz E. The role of women in the Polish Kingdom in the nineteenth and early twentieth century. 2012. C. 11–20.
54. Giuliano P. The Role of Women in Society: from Preindustrial to Modern Times. *CESifo Economic Studies*. 2014.
55. Higgs E. Women, occupations and work in the nineteenth-century censuses. *History Workshop Journal*. 1987. № 23. P. 59–80.
56. Morrissey S. K. Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1998. VIII, 288 p.
57. Özbey A. U. 'Women' in Public and Private Spheres in The Context of Modern Feminist Theories From Ancient Civilizations To The Present. 2019.
58. Rosslyn W., Tosi A. Women in Russian Culture and Society, 1700–1825. *New Zealand Slavonic Journal*. 2006.
59. Women, Business and Finance in Nineteenth-Century Europe. eds. R. Beachy, B. Craig, A. Owens. Oxford, 2006. P. 1–19.
60. Zijdeman R. L., van Leeuwen M. H. D., Rébaudo D., Pélissier J.-P. Working women in France, nineteenth and twentieth centuries: Where, when, and which women were in work at marriage? *The History of the Family*. 2014. Vol. 19, No. 4. P. 537–563.